

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**OLIV TA‘LIM TIZIMI PEDAGOG VA RAHBAR KADRLARINI QAYTA
TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI OSHIRISHNI TASHKIL
ETISH BOSH ILMIY - METODIK MARKAZI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA
ADABIYOTI UNIVERSITETI HUZURIDAGI PEDAGOG KADRLARNI
QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI OSHIRISH
TARMOQ MARKAZI**

**“TARJIMANING LINGVOMADANIY
MASALALARI”**

moduli bo‘yicha

O‘QUV–USLUBIY MAJMUUA

Toshkent - 2016

**Mazkur o‘quv-uslubiy majmua Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining
2016-yil 25-avgustdagi 355-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan o‘quv reja va dastur asosida
tayyorlandi**

Tuzuvchilar:

Xudaybergenova Z,
TDSHI “Tarjima nazariyasi va amaliyoti”
kafedrası professori, filol.f.d.

Usmonova Sh,
ToshDO‘TAU professori, filol.f.d.

Taqrizchilar:

Abdushukurov B,
filol.f.n.d.

Xotamova D,
filol.f.n.d.

MUNDARIJA

I. ISHCHI DASTUR	4
II. MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTREFAOL TA’LIM METODLARI	11
III. NAZARIY MATERIALLAR	14
IV. AMALIY MASHG‘ULOTLAR MATERIALLARI	44
V. KEYSLAR BANKI	87
VI. MUSTAQIL TA’LIM MAVZULARI.....	91
VII. GLOSSARIY	92
VIII. ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	109

I. ISHCHI DASTUR

Kirish

Mazkur modul O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining 2010 yil 10 noyabrda o‘tgan qo‘shma majlisidagi mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish Konsepsiyasi hamdamamlakatimizni 2015 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2016 yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma‘ruzasi, xususan 2016 yilgi iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyot dasturiga asoslangan holda tuzilgan.

Tilni bilishning o‘zi har doim ham tarjima jarayoni uchun yetarli bo‘lmaydi. Tarjimaning muvaffaqiyatli va samarali bo‘lishi uchun tarjimon xorijiy tillarni bilish bilan bir qatorda, o‘zga xalqning ijtimoiy o‘zini o‘zi anglashi, uning mentaliteti, milliy xarakteri, hayot tarzi, an‘analari, urf-odatlar, axloqi, qadriyatlar yig‘indisi va dunyoqarashi haqida chuqur bilimga ega bo‘lish kerak. Shundan kelib chiqqan holda, o‘quv rejaga “Tarjimaning lingvomadaniy masalalari” fani kiritilgan. Lingvokulturologiya madaniyatshunoslik va tilshunoslik kesishgan nuqtada shakllangan til tadqiqining yangi sohasidir. Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o‘zaro aloqasini, o‘zaro ta‘sirini, tilda o‘z aksini topgan xalq madaniyatining ko‘rinishlarini tadqiq etadi.

“Tarjimaning lingvomadaniy masalalari” kursining maqsadi tinglovchilarni xorijda va mamlakatimizda tarjimashunoslik, madaniyat va tilning o‘zaro munosabatini o‘rganish natijasida amalga oshirishgan ilmiy ishlarning asosiy mazmuni, tarkibi va yo‘nalishlari, hamda OTMda mazkur yo‘nalishda o‘qitilayotgan fanlardagi yangi natijalar bilan tanishtirishdan iborat.

Modulning maqsadi va vazifalari

“Tarjimaning lingvomadaniy masalalari” modulining maqsadi: pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malaka oshirish kurs tinglovchilarining bu boradagi xorijda va mamlakatimizda to‘plangan ilg‘or tajribalarni o‘rganish va amalda qo‘llash ko‘nikma va malakalarini shakllantirish.

“Tarjimaning lingvomadaniy masalalari” modulining vazifalari:

- “Tarjimaning lingvomadaniy masalalari” fanining “predmeti, vazifalari, metodlarini;
- fanning tushunchaviy-terminologik apparatini;
- til va madaniyatning o‘zaro ta‘sirini;
- lingvokulturologiyaning asosiy yo‘nalishlari va maktablarini;
- lingvomadaniy birliklarni qiyosiy tahlil qilishni;
- lingvomadaniy birliklarni tarjima qilish usullarini o‘rgatishdan iborat.

Modul bo'yicha tinglovchilarning bilimi, ko'nikmasi, malakasi va layoqatlariga qo'yiladigan talablar

“Tarjimaning lingvomadaniy masalalari” modulini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida:

Tinglovchi:

- bilimlarning yangi antropotsentrik paradigmasi;
- lingvokulturologiyaning asosiy yo'nalishlari va maktablari;
- til va madaniyatning o'zaro ta'siri;
- muqobilsiz leksika va lakunalar;
- tilning frazeologik fondi;
- etalonlar, stereotiplar, ramzlar;
- tilning metaforalari va obrazlari;

til va madaniyatda ayol erkak ziddiyati haqida **bilimlarga ega bo'lishi;**

Tinglovchi:

- -nutqiy muomala va nutq etiketini;
- “til-madaniyat” haqidagi ta'limotlarni;
- farqli madaniyatlardagi lingvomadaniy birliklarni;
- olamning lisoniy manzarasini;

kommunikantlar orasida o'zaro tushunishni ta'minlovchi omillarni bilishi va ulardan foydalana olish **ko'nikmalarini egallashi;**

Tinglovchi:

- lingvomadaniy birliklarni qiyosiy tadqiq etish;
- matnlarni lingvomadaniy tahlil qila olish;
- lingvomadaniy birliklarni tarjima qilish usullarini;
- muomalaning axloqiy me'yorlarini tarjimada aks ettira bilish;
- madaniy matnlar bilan ishlash metodlarini qo'llay olish;
- til faktlarini tahlil qilishda integrativ metodlarni qo'llay bilish;
- nutqda madaniy ahamiyatga molik birliklarni topa olish;
- lingvokulturologik sharhlarga chegaradosh fanlardan ma'lumotlar kiritish;
- o'zga til lingvomadaniy jamoasidagi qadriyatga molik o'rinlarni belgilay olish;
- tillararo va madaniyatlararo yuz berishi mumkin bo'lgan senariylar modelini ishlab chiqish;
- o'zbek va turli madaniyatlarga xos lingvomadaniy birliklarni qiyosiy tadqiq etish;
- fan yuzasidan olgan nazariy bilimlarini amalda qo'llay olish **malakalarini egallashi;**

Tinglovchi:

- mazkur yo'nalishda to'plangan yangi ma'lumotlarni saralash va muayyan fanlar doirasida tizimlashtirish, aniq, lo'nda, tushunarli ravishda bayon etish;
- modulli yondashuv asosida o'quv jarayonini tashkil etish;

-texnologik yondashuv asosida ta'lim va tarbiya jarayonini boshqarish layoqatlarni egallashi lozim.

Modulni tashkil etish va o'tkazish bo'yicha tavsiyalar

“Tarjimaning lingvomadaniy masalalari” moduli ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlar shaklida olib boriladi.

Kursni o‘qitish jarayonida ta’limning zamonaviy uslublari, axborot-muloot texnologiyalari qo‘llanilishi nazarda tutilgan:

- ma’ruza darslarida zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida taqdimot va elektron-didaktik texnologiyalardan;

- o‘tkaziladigan amaliy mashg‘ulotlarda texnik vositalardan, ekspress-so‘rovlar, test so‘rovlari, aqliy hujum, guruhli fikrlash, kichik guruhlar bilan ishlash, va boshqa interfaol ta’lim usullarini qo‘llash nazarda tutiladi.

Modulning o‘quv rejadagi boshqa modullar bilan bog‘liqligi va uzviyligi

“Tarjimaning lingvomadaniy masalalari” moduli o‘quv rejadagi birinchi blok va mutaxassislik fanlarining barcha sohalari bilan uzviy bog‘langan holda pedagoglarning umumiy tayyorgarlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Modulning oliy ta’limdagi o‘rni

Modulni o‘zlashtirish orqali tinglovchilar ta’lim jarayonini tashkil etishda texnologik yondashuv asoslarini va bu boradagi ilg‘or tajribani o‘rganadilar, ularni tahlil etish, amalda qo‘llash va baholashga doir kasbiy layoqatga ega bo‘ladilar.

Modul bo'yicha soatlar taqsimoti

№	Modulmavzulari	Tinglovchining o‘quv yuklamasi, soat					Mustaqil ta’lim
		Hammasi	Auditoriya o‘quv yuklamasi				
			Jami	jumladan			
			Nazariy mashg‘ulot	Amaliy mashg‘ulot	Ko‘chma mashg‘ulot		
1.	Til, madaniyat va inson Madaniyat va uning o‘rganilishi	6	6	2	2	2	-
2.	Lingvokulturologiyaning vujudga kelishi lingvokulturologiyaning tadqiqot obyekti, predmeti, Maqsadi va vazifalari	6	4	2	2		2
3.	Lingvokulturologiya metodologiyasi va metodlari Til va madaniyatning o‘zaro aloqasi	6	4	2	2	2	

4	O'xshatishlar va ularning tarjimasidagi o'ziga xos jihatlar Metafora va uning tarjimada ifodalanishi	6	4	2	2		2
5	Milliy madaniyatning stereotiplari Ramz – inson ruhiyatining tili lakuna va uni tarjimada bartaraf etish yo'llari	6	4	2	4		
	JAMI:	30	22	10	12	4	4

NAZARIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1-MA'RUZA

TIL, MADANIYAT VA INSON

Reja:

1. Til va madaniyat
2. Madaniy antropologiya va lingvokulturologiya
3. Antroposentrik paradigma
4. Lingvokulturologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi

2-MA'RUZA

LINGVOKULTUROLOGIYANING VUJUDGA KELISHI

Reja:

1. Lingvokulturologiyaning fan sifatida shakllanishi
2. Lingvokulturologiyaning asosiy yo'nalishlari
3. Lingvokulturologiya maktablari

Tayanch so'z va iboralar: lingvokulturologiya, kommunikativ jarayon, xalq mentaliteti, madaniyat fenomeni, madaniy omil, madaniy dalil, lisoniy shaxs, madaniy qadriyat, diaxronik lingvokulturologiya, qiyosiy lingvokulturologiya, chog'ishtirma lingvokulturologiya, geografik lug'atlar.

3-MA'RUZA

LINGVOKULTUROLOGIYA METODOLOGIYASI VA METODLARI

Reja:

1. Fanlar metodologiyasi
2. Lingvokulturologiyaning metodlari
3. Lingvokulturologiya tushunchalarining talqini
4. Lingvomadaniy konsept

4-MA'RUZA

O'XSHATISHLAR VA ULARNING TARJIMASIDAGI O'ZIGA XOS JIHALTLAR

Reja:

1. O'xshatish va uning turlari
2. Turli lingvomadaniyatlardagi o'xshatishlarning qiyosiy tahlili
3. O'xshatishlar tarjimasining o'ziga xos jihatlari

5-MA'RUZA

MILLIY MADANIYATNING STEREOTIPLARI

Reja:

1. "Stereotip" tushunchasi
2. Stereotip turlari
3. Stereotip yuzaga kelishining sabablari

AMALIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1-AMALIY MASHG'ULOT MADANIYAT VA UNING O'RGANILISHI

Reja:

1. "Madaniyat" tushunchasi
2. Madaniyatshunoslikda madaniyatning o'rganilishi
3. Madaniyat va inson
4. Madaniyat va tamaddun

2-AMALIY MASHG'ULOT LINGVOKULTUROLOGIYANING TADQIQOT OBYEKTI, PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI

Reja:

1. Lingvokulturologiyaning tadqiqot obyekti
2. Lingvokulturologiyaning predmeti
3. Lingvokulturologiyaning maqsadi va vazifalari

3-AMALIY MASHG'ULOT TIL VA MADANIYATNING O'ZARO ALOQASI

Reja:

1. Til va madaniyatning o'zaro aloqasi
2. Olamning lisoniy manzarasi
3. "Geshtalt" tushunchasi

4--AMALIY MASHG'ULOT METAFORA VA UNING TARJIMADA IFODALANISHI

Reja:

1. Metafora tildagi universal hodisa
2. Metaforalar tarjimasi
3. Evfemizm va disfemizm

5-AMALIY MASHG'ULOT RAMZ – INSON RUHIYATINING TILI

Reja:

1. Ramzlarning vujudga kelishi
2. Turli lingvomadaniyat ramzlarining qiyosiy tahlili

6-AMALIY MASHG'ULOT LAKUNA VA UNI TARJIMADA BARTARAF ETISH YO'LLARI

Reja:

1. "Lakuna" tushunchasi
2. Lakunalarning turlari
3. Lakunalarni tarjimada bartaraf etish yo'llari

MUSTAQIL TA'LIM Mustaqil ishni tashkil etishning shakli va mazmuni

Tinglovchi mustaqil ishni muayyan modulning xususiyatlarini hisobga olgan xolda quyidagi shakllardan foydalanib, tayyorlashi tavsiya etiladi:

- me'yoriy xujjatlardan, o'quv va ilmiy adabiyotlardan foydalanish asosida modul mavzularini o'rganish;
- tarqatma materiallar vositasida ma'ruzalar qismini o'zlashtirish;
- maxsus adabiyotlar bo'yicha modul bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- amaliy mashg'ulotlarda berilgan topshiriqlarni bajarish.

O'QITISH SHAKLLARI

Mazkur modul bo'yicha quyidagi o'qitish shakllaridan foydalaniladi:

-ma'ruzalar, amaliy mashg'ulotlar (ma'lumotlar va texnologiyalarni anglab olish, aqliy qiziqishni rivojlantirish, nazariy bilimlarni mustahkamlash);

-davra suhbatlari (ko'rilayotgan loyiha yechimlari bo'yicha taklif berish qobiliyatini oshirish, eshitish, idrok qilish va mantiqiy xulosalar chiqarish);

-bahs va munozaralar (loyihalar yechimi bo'yicha dalillar va asosli argumentlarni taqdim qilish, eshitish va muammolar yechimini topish qobiliyatini rivojlantirish).

BAHOLASH MEZONI

№	O'quv-topshiriq turlari	Maksimal ball	Baholash mezoni		
		2,5	"a'lo" 2,2-2,5	"yaxshi" 1,8-2,1	"o'rta" 1,4-1,7
1.	Test-sinov topshiriqlarini bajarish	0,5	0,4-0,5	0,34-0,44	0,28-0,3
2.	O'quv-loyiha ishlarini bajarish	1	0,9-1	0,73-0,83	0,56-0,7
3.	Mustaqil ish topshiriqlarini bajarish	1	0,9-1	0,73-0,83	0,56-0,7

II. MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTREFAOL TA’LIM METODLARI

MULOQOT TRENINGI

Ushbu trening tinglovchilarda dars jarayonida mustaqil fikrlashga, o‘z fikrini erkin holda bayon eta olishga hamda ularda bahslashish madaniyatini tarbiyalashga qaratilgan bo‘lib, odatda bunday mashg‘ulot tinglovchilarni kichik guruhlariga bo‘lgan holda o‘tkaziladi.

FSMU TEXNOLOGIYASI

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni hal etishda, bahs munozaralar o‘tkazishda yoki o‘quv–seminari yakunida (tinglovchilarning o‘quv seminari haqida fikrlarini bilish maqsadida), yoki o‘quv rejasi asosida biron bo‘lim o‘rganib bo‘lingach qo‘llanilishi mumkin, chunki bu texnologiya tinglovchilarni o‘z fikrini himoya qilishga, erkin fikrlash va o‘z fikrini boshqalarga o‘tkazishga, ochiq holda bahslashishga, shu bilan bir qatorda tinglovchilarni o‘quv jarayonida egallagan bilimlarini tahlil etishga, qay darajada egallaganliklarini baholashga hamda tinglovchilarni bahslashish madaniyatiga o‘rgatadi.

BLIS-SO‘ROV TEXNOLOGIYASI

Blis- pedagogikada tezkor, bir zumlik ma’nosida ishlatiladi.

Bu texnologiyada tinglovchilarga o‘rganilgan butun mavzu yoki uning ma’lum qismining asosiy tushunchalari va tayanch iboralari bo‘yicha tuzilgan savollarga javob (og‘zaki, yozma, biror jadval yoki diagramma ko‘rinishida) berishlari taklif etiladi.

BLIS – O‘YIN TEXNOLOGIYASI

Ushbu texnologiya tinglovchilarni harakatlar ketma–ketligini to‘g‘ri tashkil etishga, mantiqiy fikrlashga, o‘rganayotgan predmeti asosida ko‘p, xilma–xil fikrlardan, ma’lumotlardan kerakligini tanlab olishni o‘rgatishga qaratilgan. Ushbu texnologiya davomida tinglovchilar o‘zlarining mustaqil fikrlarini boshqalarga o‘tkaza oladilar, chunki bu texnologiya shunga to‘liq sharoit yaratib beradi.

SINEKTIKA METODI

Bu metod amaliy, seminarlar va laboratoriya mashg‘ulotlari uchun qulay bo‘lib, «aqliy hujum» metodiga yaqin. Bunda tinglovchi darsda qo‘yilgan muammoni hal qilish yuzasidan analogiyaga asoslangan holda o‘z fikrlarini, qarashlarini olg‘a suradi. Bunda analogiya bevosita, shaxsiy, ramziy va xayoliy bo‘lishi mumkin.

GALEREYANI AYLANISH METODI

Kichik guruhlarining barcha a’zolariga bitta muammo taklif etiladi. Har bir kichik guruh o‘zlariga berilgan muammoga belgilangan vaqt ichida fikrlarini yozib, javoblari yozilgan varaqlarini boshqa guruh bilan almashtiradi. Javoblarni olgan guruh ularni baholaydi va tugal bo‘lmasa o‘z variantlari bilan to‘ldiradi.

Soʻngra guruhlar fikrlari umumlashtirilib, eng yuqori ballga arziydigan toʻgʻri va mukammal javoblar tanlab olinadi.

SINDIKAT METODI

Guruh uchta kichik guruhlariga boʻlinadi. Bunda taklif etilayotgan topshiriq uch xil nuqtai nazardan hal etilish zarur.

SKARABEY TEXNOLOGIYASI

“Skarabey” interaktiv texnologiya boʻlib, u tinglovchilarda fikriy bogʻliqlik, mantiq, xotiraning rivojlanishiga imkoniyat yaratadi, qandaydir muammoni hal qilishda oʻz fikrini ochiq va erkin ifodalash mahoratini shakllantiradi. Mazkur texnologiya tinglovchilarga mustaqil ravishda bilimning sifati va saviyasini xolis baholash, oʻrganilayotgan mavzu haqida tushuncha va tasavvurlarni aniqlash imkonini beradi. U, ayni paytda turli gʻoyalarni ifodalash hamda ular orasidagi bogʻliqliklarni aniqlashga imkon yaratadi.

SWOT- TAHLIL JADVALI TEXNOLOGIYASI

SWOT termini inglizcha kuchli, kuchsiz, imkoniyat, havf soʻzlarining bosh harflaridan tuzilgan. Bu texnologiyadan tashkilot yoki biror korxonaning kelgusidagi strategik rivojlanish mexanizmlarini tahlil etishda foydalanish qulay.

DAVRA SUHBATLARI METODI

Davra suhbatida maʼruzachi oʻqituvchi bosh tashkilotchi boʻlib qoladi. Davra suhbatlari koʻpincha tinglovchilarga tanish yoki yaqin mavzularda oʻtkaziladi. Davra suhbat mavzulari, rejalari, savollari tinglovchilarga avvaldan bir necha kun oldin tarqatiladi.

Tinglovchilar uchun mustaqil tayyorgarlik koʻrishga, ularni bir-birlari bilan avvaldan oʻzaro fikr almashishga, kutubxona, internetdan ayrim maʼlumotlarni toʻplash, qayta ishlash, kichik matn tuzish imkoniyati yaratiladi. Davra suhbatining afzalligi shundaki, har bir tinglovchi individual tayyorgarlik koʻradi. Har ikki tomon davrani oʻtkazishga tayyorgarlik bilan keladi. Suhbatni oʻqituvchi, goho lider tinglovchi olib borishi mumkin.

MUNOZARA METODI

Disput- bu ikki yoki koʻproq kishilarning keskin chegaralangan qoidalar doirasida ogʻzaki olib boriladigan bahsi, munozarasi, masala talashuvidir. Disput mavzusi tayyorgarlik koʻrish uchun oʻtkazishdan oldin tinglovchilarga maʼlum qilinadi.

Tinglovchilarga bilim berishga moʻljallangan disputda kamida bitta rais va ikki guruhning har biridan bir nafardan soʻzlovchi qatnashadi. Disputni ochuvchi birinchi tinglovchi qoʻyilgan taklifni maʼqullab chiqsa, ikkinchisi unga qarshi chiqadi, yaʼni opponent boʻladi.

Soʻzlovchilarga 10 minutdan, har ikki guruhdan ikkitadan ortiq boʻlmagan qoʻshimcha qilishga chiqadigan tinglovchilarning har biriga 5 minutdan vaqt beriladi. Ikki marta soʻzga chiqishga ruxsat etilmaydi. Soʻzga chiquvchilarning

barchasi raisga murojaat etishadi va uning qarori qat'iy bo'lib, disputning mavzudan chetga chiqib ketmasligini nazorat qiladi.

MUNOZARA LEKSIYA METODI

O'qituvchi leksiya o'qiydi, auditoriyaning savollariga javob beradi va o'z navbatida tinglovchilarga savollar bilan hujum qiladi. Bunday leksiyalarda tinglovchilarning faolligi ancha yuqori bo'ladi. Tinglovchilar soni 20 tadan ortiq bo'lmaganda munozarali leksiya metodi an'anaviy leksiyalarga qaraganda afzal bo'ladi, chunki bunday holda o'qitishning kichik guruhlarda qo'llaniladigan metodlarini tatbiq etishga keng imkoniyatlar tug'iladi.

TARMOQLAR METODI (KLAUSTER)

Fikrlarning tarmoqlanishi bu pedagogik strategiya bo'lib u tinglovchilarni biror–bir mavzuni chuqur o'rganishlariga yordam berib tinglovchilarni mavzuga taalluqli tushuncha yoki aniq fikrni erkin va ochiq ravshan ketma–ketlik bilan uzviy bog'lagan holda tarmoqlashlariga o'rgatadi.

Bu metod biron mavzuni chuqur o'rganishdan avval tinglovchilarning fikrlash qobiliyatini jadallashtirish hamda kengaytirish uchun xizmat qilishi mumkin. Shuningdek, o'tilgan mavzuni mustahkamlash, yaxshi o'zlashtirish, umumlashtirish hamda tinglovchilarning shu mavzu bo'yicha tasavvurlarini chizma shaklida ifodalashga undaydi.

III. NAZARIY MATERIALLAR

1-MA'RUZA TIL, MADANIYAT VA INSON

Reja:

1. Til va madaniyat
2. Madaniy antropologiya va lingvokulturologiya
3. Antroposentrik paradigma
4. Lingvokulturologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi

Tayanch soʻz va iboralar: paradigma, lingvistik paradigma, antroposentrik paradigma, til, til egasi, shaxs, lisoniy ong, tafakkur, faoliyat, mentallik, madaniyatshunoslik, etnolingvistika, sotsiolingvistika, lingvomamlakatshunoslik, etnopsixolingvistika.

Tayanch soʻz va iboralar: til, madaniyat, mentalitet, milliy xarakter, qadriyatlar yigʻindisi, milliy komponent, muloqot vositasi, til sohibi, antropologiya, fizik antropologiya, madaniy antropologiya, lingvokulturologiya.

1. Til va madaniyat

Til – madaniyatning koʻzgusi boʻlib, unda nafaqat insonni oʻrab olgan real borliq, uning real yashash sharoitlari, balki xalqning ijtimoiy oʻzini oʻzi anglashi, uning mentaliteti, milliy xarakteri, hayot tarzi, anʼanalari, urf-odatlar, axloqi, qadriyatlar yigʻindisi va dunyoqarashi ham aks etadi.

Til – madaniyat xazinasini, sandigʻi, majmuyidir. U leksika, grammatika, iboralar, maqol va matallar, folklor, badiiy va ilmiy adabiyot, ogʻzaki va yozma nutqda madaniy qadriyatlarni saqlab keladi¹.

Til – madaniyat tashuvchisi boʻlib, u ajdodlardan avlodlarga milliy madaniyat xazinasini meros qilib qoldiradi. Yosh avlod ona tili barobarida ajdodlarning boy madaniy tajribasini ham oʻzlashtiradi.

Til – madaniyatning quroli, vositasidir. U xalq madaniyati vositasida inson shaxsiyatini, til sohibini shakllantiradi.

Demak, til “bizning hayot tarzimizni tavsiflovchi ijtimoiy meros qilib olingan malaka va gʻoyalar majmuyi² sifatida madaniyatdan tashqarida mavjud boʻlolmaydi. Til inson faoliyatlarining biri sifatida madaniyatning tarkibiy qismi hisoblansa-da, tafakkur shakli va muloqot vositasi sifatida madaniyat bilan bir qatorda turadi.

¹ Robins R. H. General Linguistics. An Introductory Survey. –London, 1971. –P. 27; Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. –М., 1990. –С. 26.

² Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи // Избранные труды по языкознанию и культурологии. –С 185.

Agar tilga uning strukturasi, vazifalari va uni o'zlashtirish jihatidan qaraladigan bo'lsa, u holda ijtimoiy qatlam yoki madaniyatning komponenti tilning tarkibiy qismi bo'ladi. Ayni paytda madaniyatning komponenti til orqali xabar qilinadigan qandaydir madaniy informatsiya emas. U tilning barcha sathlariga tegishli bo'lgan tilga xos ajralmas xususiyatdir.

Til – kishilar oqimini xalqqa aylantiradigan, mazkur nutq jamoasining o'zini o'zi anglashi, madaniyati, an'analarini saqlashi va ularni meros qilishi orqali millatni shakllantiradigan kuchli ijtimoiy vositadir.

“Til madaniyatning milliy komponentlari orasida birinchi o'rinda turadi. Til birinchi navbatda, madaniyatga kishilik jamiyatining ham muloqot vositasi, ham ushbu muloqotni uzib qo'yuvchi vosita bo'lishiga yordam beradi. Til – uning sohiblarining muayyan jamoaga tegishli ekanini ko'rsatadi. Xalqning o'ziga xos asosiy xususiyati bo'lgan tilga “ichki” va “tashqi” jihatdan yondashish mumkin. Tilga “ichki” jihatdan yondashilganda, u etnik integratsiyaning bosh omili sifatida namoyon bo'lsa, “tashqi” jihatdan yondashilganda, u xalqning etnik farqlarini ko'rsatadi. Bu ikki qarama-qarshi funktsiyani o'zida dialektik birlashtirgan til bir tomondan xalqning o'z-o'zini saqlash vositasi, ikkinchi tomondan uni “o'ziniki” va “begona”ga ajratish vositasi bo'lib xizmat qiladi”¹.

2. Madaniy antropologiya va lingvokulturologiya

Inson madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi masalasi bilan madaniy antropologiya shug'ullanadi. Antropologiya nomidan ham ko'rinib turganidek, inson haqidagi fandır. Biroq inson haqidagi fanlar qatoriga barcha gumanitar va ayrim tabiiy fanlar (tibbiyot va qisman biologiya) ham kiradi. Inson haqidagi fanlarning ko'p bo'lishi tabiiy, chunki, inson murakkab, ko'pqirrali mohiyatdir. Shuningdek, mazkur fanlarning barchasi markazida inson bo'lgan kishilik jamiyatida rivojlanadi.

Demak, inson haqidagi qator fanlar inson hayotining turli tomonlarini, uning fizik (biologiya, tibbiyot) va ma'naviy (psixologiya, falsafa, filologiya) mohiyatini, uning faoliyatini (iqtisod, sotsiologiya), uning shakllanishi va rivojlanishini (tarix) o'rganadi. Mazkur fanlarning barchasi o'rganish obyekti jihatidan bir-biri bilan chambarchas bog'langan va ular bir butun “organizm”ni tashkil qiladi.

Antropologiya qayd qilingan inson haqidagi fanlardan ajralib turadi. U insonning boshqa jihatlarini birlashtirishga harakat qilib, uning fizik va madaniy rivojlanish jarayonini global va har tomonlama o'rganadi.

Antropologiya fizik antropologiya va madaniy antropologiyaga ajraladi. Fizik antropologiya turli irq'larga mansub bo'lgan insonning biologik kelib chiqishi va uning fizik tuzilishining evolyutsiyasini o'rganadi. Madaniy antropologiya inson madaniyatining shakllanishi va rivojlanishini o'rganadi.

Shunday qilib, madaniy antropologiya insoniyat madaniy rivojlanishining umumiy muammolarini o'rganuvchi, o'zida barcha gumanitar fanlar bilimlarini

¹ Антипов Г. А., Донских О. А., Марковина И. Ю., Сорокин Ю. А. Текст как явление культуры. – Новосибирск, 1989. –С. 75.

mujassamlashtiruvchi, insonni “Inson” qiluvchi va uni hayvonot dunyosidan ajratuvchi noyob jihatlarini tadqiq etuvchi favqulodda keng fundamental fan hisoblanadi. Binobarin, hayvonlarda muayyan xatti-harakatlar tizimi mavjud bo‘lsa-da, ularda madaniyat mavjud emas.

Madaniyat madaniy antropologiyaning predmeti sifatida millat, sinf, guruhlarning muayyan davrdagi hayot tarzini tarkib toptiradigan kishilik jamiyati faoliyatining natijalari yig‘indisidir.

Madaniy antropologiya madaniyat rivojining barcha qirralarini, xususan, insonning hayot tarzi, mentaliteti, milliy xarakteri, ma’naviy, ijtimoiy va ishlab chiqarish faoliyatini tadqiq etadi. Madaniy antropologiya insonning madaniyatni muloqot orqali rivojlantirishdek nodir qobiliyatini o‘rganadi, til va madaniyatning o‘zaro aloqasiga alohida e’tibor qaratadi.

So‘nngi yillarda til va madaniyat masalalarini *lingvokulturologiya* fani atroflicha o‘rganishga kirishdi. V. V. Vorobevning yozishicha, “bugungi kunda lingvokulturologiyani muayyan yo‘l bilan saralangan madaniy qadriyatlar majmuyini o‘rganadigan, nutqni yaratish va uni idrok qilishdagi jonli kommunikativ jarayonlarni, lisoniy shaxs tajribasini va milliy mentalitetni tadqiq etadigan, olam manzarasining lisoniy tasvirini tizimli ravishda beradigan, ta’limning bilim olish, tarbiyaviy va intellektual vazifalarining bajarilishini ta’minlaydigan yangi filologik fan sifatida qayd qilish mumkin. Demak, lingvokulturologiya madaniyat va tilning o‘zaro aloqasi va o‘zaro ta’sirini va bu jarayonni lisoniy va nolisoniy (madaniy) birliklarning bir butun strukturasi sifatida aks ettiradigan kompleks fandır”¹.

3. Antroposentrik paradigma

Ilmiy paradigma (yunoncha “misol, namuna”) fan obyektini, uning muayyan davrda hokim bo‘lgan nazariy tushunchalarini o‘rganishga yo‘naltirilgan va shu asosda fanning turli bo‘limlarida o‘xshash bo‘lgan, o‘zaro bog‘langan muayyan tadqiqot metodikalarining majmuyidir. Ilmiy metodologiya va ilmiy metodlardan farqli o‘laroq, aniq tarixiy xususiyatga va ijtimoiy-madaniy tarqalish chegarasiga ega. Mazkur termin 1962-yilda amerikalik faylasuf va tarixchi T. Kunning mashhur “Ilmiy inqiloblar strukturasi” («Struktura nauchnix revolyusiy» rus tiliga 1977-yilda tarjima qilingan) asarida muomalaga kiritilgan.

T. Kunga ko‘ra **paradigma o‘z tadqiqot faoliyatiga va obyektiga ega bo‘lgan, mushtarak ilmiy va falsafiy g‘oyalar bilan birlashgan u yoki bu ilmiy yoki falsafiy hamjamiyatlar tomonidan qo‘llaniladigan o‘ziga xos metodlar va usullar yig‘indisidir**. Masalan, XIX va XX asrlarning paradigmalari qiyoslanilganda, XIX asrni tarixiylik, XX asrni esa strukturalizm belgisi ostida kechganligini ko‘rish mumkin. T. Kun paradigmalarning bunday o‘zgarishini “ilmiy inqilob”, deb ataydi. Binobarin, ilmiy paradigma falsafa, fan, san’at,

¹ Воробьев В. В. О статусе лингвокультурологии // IX Международный Конгресс МАПРЯЛ. Русский язык, литература и культура на рубеже веков. Т. 2. –Братислава, 1999. –С. 125-126. Батафсил маълумот учун қаранг: Воробьев В. В. Лингвокультурология. Теория и методы. –М., 1997.

adabiyot, ijtimoiy hayot va h.k.ning yetakchi tamoyillari va metodlarini birlashtirgan umummadaniy paradigmaning bir qismi hisoblanadi. Masalan, strukturalizmning ilmiy paradigmasi pozitivizmning madaniy paradigmasiga kiradi¹.

Ma'lumki, lingvistikada (umuman, ijtimoiy fanlarda) paradigmalari bir-birini o'zgartirmaydi, biroq biri boshqasini to'ldiradi, ayni paytda biri ikkinchisiga e'tibor bermagan holda birga yashaydi. An'anaviy tarzda ilmiy paradigma uch turga ajratiladi: qiyosiy-tarixiy, sistem-struktur va antroposentrik.

Tilshunoslikda ilk ilmiy paradigma qiyosiy-tarixiy paradigma sanaladi. Chunonchi, qiyosiy-tarixiy metod til tadqiqining dastlabki xususiy metodi bo'lgan.

Sistem-struktur paradigmasida asosiy e'tibor predmyetga, narsaga, otga qaratilgani uchun so'z diqqat markazida bo'lgan. Hozir ham tilni sistem-struktur paradigma doirasida tadqiq qilish davom etmoqda. Bu paradigma tarafdorlarining soni ham talaygina. Hali ham mazkur paradigma asosida darsliklar, akademik grammatikalar yozilmoqda. Shubhasiz, sistem-struktur paradigma doirasida amalga oshirilgan fundamental tadqiqotlar nafaqat hozirgi, balki kelajakda boshqa paradigmalari asosida izlanish olib boradigan tilshunoslari uchun ham qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi.

Antroposentrik paradigma bu tadqiqotchilar qiziqishlarining obyektidan subyektga o'zgarishi, yo'naltirilishi, ya'ni insonning tilda, tilning esa insonda tahlil qilinishidir. I. A. Boduen de Kurtene ta'biri bilan aytganda, "til faqat til jamoasini tarkib toptirgan individual miyalarda, ko'ngillarda va individlarning psixikasida mavjud bo'ladi".

Tilning antroposentrik g'oyasi zamonaviy tilshunoslikning asosini tashkil qiladi. Bugungi kunda lingvistik tahlilning maqsadi, til tizimlarining turli tavsifini shunchaki aniqlash bilan hisoblasha olmaydi. Til kishilik jamiyatida vujudga kelgan ko'p qirrali hodisa: u sistema va antisistema, faoliyat hamda ushbu faoliyatning mahsuli, ruh va moddiyat va h.k. Yu. S. Stepanov tilning murakkab mohiyatini yoritish uchun uni bir necha obrazlar ko'rinishida taqdim etgan bo'lsa-da, ulardan hech biri tilning barcha qirralarini to'liq ochib berolmaydi: 1) til *individning tilidir*; 2) til - *til oilalari a'zosi*; 3) til - *struktura*; 4) til - *tizim*; 5) til - *tur va xususiyat*; 6) til - *kompyuter*; 7) til - *fikrlar makoni va "ruhning uyi"* (M. Xaydegger), ya'ni til *insonning murakkab kognitiv faoliyatidir*. XX asrning oxiriga kelib bularga yana bir ta'rif qo'shildi: til - *madaniyat mahsuli*, uning muhim tarkibiy qismi, yashashining sharti, madaniy kodlarning shakllanish omilidir.

Antroposentrik paradigma nuqtayi nazaridan inson dunyoni o'zini bilish, o'zining nazariy va amaliy faoliyati orqali taniydi. Masalan, hech qanday mavhum nazariya nima uchun olov hissi haqida o'ylaganda *sevgi olovi, yurak otashi, iliq do'stlik* va h.k. haqida gapirilishini izohlay olmaydi. Barcha narsalarning o'z o'lchovida anglash insonga uning ongida narsalarning antroposentrik tartibini ijob qilish huquqini beradi. Uni maishiy emas, balki ilmiy darajada tadqiq qilish mumkin bo'ladi. Insonning miyasida, ongida mavjud bo'lgan bu tartib uning

¹ Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М., 2001. –С. 6.

ma'naviyatini, qadriyatlarini va xatti-harakati motivlarini belgilaydi. Bularning barchasini inson nutqini, xususan, uning eng ko'p qo'llaydigan ifodalarini tadqiq qilish orqali tushunish mumkin.

Tilshunoslikda antroposentrik tilshunoslik (yoki antroposentrik paradigma; neolingvistika) sohasining shakllanishi til egasi – so'zlovchi shaxs omilining tadqiq etish bilan bog'liqdir. “Tilshunoslikda antroposentrik burilishning yuzaga kelishi shu bilan izohlanadiki, tadqiqotchilarning diqqati “til qanday qurilgan” degan masaladan “til qay tarzda amal qiladi” degan masalaga ko'chdi... Tilning qay tarzda amal qilishini tadqiq etish uchun esa tilni uning egasi bo'lgan shaxs omili nuqtayi nazaridan ko'rib chiqish kerak bo'ladi”¹.

Zamonaviy tilshunoslikda til tizimini antroposentrik nuqtayi nazardan o'rganish, asosan, lingvistik semantika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, pragmalolingvistika hamda lingvokulturologiyaga oid tadqiqotlarda amalga oshiriladi.

Taniqli o'zbek tilshunosi, prof. N. Mahmudovning tilshunoslikda antroposentrik paradigmaning shakllanishi haqida quyidagi fikrlarni bayon qiladi: “Tilning ana shunday obyektiv xususiyatiga muvofiq ravishda antroposentrik paradigmadagi inson asosiy o'ringa chiqariladi, til esa inson shaxsini tarkib toptiruvchi bosh unsur hisoblanadi. Mutaxassislar taniqli rus adibi S.Dovlatovning “inson shaxsiyatining 90 foizini til tashkil qiladi” degan hikmatomuz gapini tilga oladilar. V.A. Maslova ta'kidlaganiday, inson aqlini, insonning o'ziday, tildan va nutq yaratish hamda nutqni idrok qilish qobiliyatidan tashqarida tasavvur etib bo'lmaydi”².

Ayrim tilshunoslarning fikricha, antroposentrik paradigma o'tgan asrda strukturalizm muvaffaqiyatlari natijasi sifatida yuzaga kelgan “o'zida va o'zi uchun” tamoyilini butunlay chetga surib qo'ydi³. Bunda asosiy e'tibor nutqiy faoliyat bajaruvchisi, ya'ni nutq tuzuvchi va uni idrok etuvchi til egasiga qaratildi.

Ilmiy paradigмага “til egasi” kategoriyasining kiritilishi tilshunoslikda, shaxs, lisoniy ong, tafakkur, faoliyat, mentallik, madaniyat kabi tushunchalarning yanada faollashuvini taqozo etadi⁴.

4. Lingvokulturologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi

Til, madaniyat, etnosning o'zaro munosabati va aloqasi masalasini o'rganish fanlararo muammo hisoblanadi. Mazkur muammoning yechimini falsafa va sotsiologiyadan tortib, etnolingvistika va lingvokulturologiyagacha bo'lgan bir necha fanlarning birgalikdagi sa'y-harakatlari bilangina hal qilish mumkin. Masalan, lisoniy tafakkurning etnik masalalari bilan lingvistik falsafa, etnik, ijtimoiy yoki guruhlar muloqotining o'ziga xos lisoniy jihatlari bilan psixolingvistika va h.k. shug'ullanadi.

¹ Дорофеев Ю. Антропоцентризм в лингвистике и предмет когнитивной грамматики // <http://www.Nbu.v.Cov.ua/portal/Sog-Gum/Is 2008-17/dorofeev/pdf>.

² Махмудов Н. Гилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб...// Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2012. –№ 5. –Б. 6-7.

³ Каранг: Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: Становление антропологической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – 2001. – №1. – С. 64.

⁴ Седов К.Ф. Дискурс и личность. –С.5.

Lingvokulturologiya tilshunoslikning mustaqil yo‘nalishi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga keldi. Tadqiqotchilarning qayd qilishicha, “lingvokulturologiya” (lot. lingua “til”; cultus “hurmat qilish, ta‘zim qilish”; yunon. “ilm, fan”) termini V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi (Yu.S.Stepanov, A.D.Arutyunova, V.V.Vorobyev, V.Shaklein, V.A.Maslova) tomonidan olib borilgan izlanishlar bilan bog‘liq ravishda paydo bo‘lgan¹.

Madaniyatshunoslik (kulturologiya) insonni ijtimoiy va madaniy hayotidagi uning tabiat, jamiyat, tarix, san‘at va boshqa sohalarga ko‘ra o‘zini o‘zi anglashini tadqiq etsa, *tilshunoslik* tilda olam lisoniy manzarasining mental modellar ko‘rinishida aks etadigan va qayd qilinadigan inson dunyoqarashini o‘rganadi. Lingvokulturologiyaning predmeti o‘zaro chambarchas aloqada, muloqotda bo‘lgan til va madaniyat sanaladi.

Lingvokulturologiya madaniyatshunoslik va tilshunoslik kesishgan nuqtada shakllangan til tadqiqining yangi sohasidir. Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o‘zaro aloqasini, o‘zaro ta‘sirini, tilda o‘z aksini topgan xalq madaniyatining ko‘rinishlarini tadqiq etadi.

Lingvokulturologiya *etnolingvistika* va *sotsiolingvistika* bilan chambarchas aloqadadir. Hatto V.N.Teliyaga ko‘ra, lingvokulturologiya etnolingvistikaning tarkibiy qismidir. Biroq lingvokulturologiya ham, etnolingvistika ham o‘z mohiyatiga ko‘ra alohida fanlardir.

Etnolingvistika yo‘nalishining ildizlari Yevropada V.Gumboltdan boshlanib, Amerikada F.Boas, E.Sepir va B.Uorf; Rossiyada D.K.Zelenin, Ye.F.Karskiy, A.A.Shaxmatov, A.A.Potebnya, A.N.Afanasyev, A.I.Sobolevskiy va boshqalarlarning izlanishlariga borib taqaladi. V.A.Zveginsev etnolingvistikani tilning jamiyat ijtimoiy strukturasi yoki xalqning madaniyati, an‘analari, urf-odatlar bilan aloqasini o‘rganadigan yo‘nalish sifatida tavsiflagan edi. Zamonaviy etnolingvistikaning markazida tilning leksik tizimidagi faqat muayyan moddiy va madaniy-tarixiy majmualar: madaniyat shakllari, urf-odatlar, udumlar bilan o‘zaro munosabatdagi elementlari bo‘ladi. Mazkur yo‘nalishni ikki alohida tarmoqqa ajratish mumkin: 1) *etnik hududlarni tilga ko‘ra rekonstruksiya qilish* (R.A.Ageyeva, S.B.Bernshteyn, V.V.Ivanov, T. V. Gamkrelidze va h.k.ning tadqiqotlari); 2) *xalqning moddiy va ma‘naviy madaniyatini til ma‘lumotlariga ko‘ra rekonstruksiya qilish* (V.V. Ivanov, V.N.Toporov, T.V.Sivyan, T.M.Sudnik, N.I.Tolstoy va uning maktabi).

Kishilik madaniyati ayni ehtiyojni har xil yo‘llar vositasida qondirishga yo‘nalgan turli etnik madaniyatlar yig‘indisidan iboratdir. Etnik o‘ziga xosliklar, jumladan, turli vaziyatlarda kishilar qanday ishlashadi, qanday dam olishadi, qanday ovqatlanishadi, qanday gaplashishadi va h.k. har joyda namoyon bo‘ladi.

N.I.Tolstoyga ko‘ra, etnolingvistikaning maqsadi dunyo xalqlarining folklor manzarasi, stereotiplarini ochib berishdir.

Sotsiolingvistika tilshunoslikning tilni va uning mavjud bo‘lgan ijtimoiy sharoitlar bilan bog‘liqligini o‘rganadigan sohasidir. Ijtimoiy sharoitlar deganda,

¹ Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996.

amaldagi til rivojlanayotgan tashqi shart-sharoitlar majmuyi: mazkur tildan foydalanayotgan kishilar jamiyati, bu jamiyatning ijtimoiy strukturasi, til egalarining yoshi, ijtimoiy mavqeyi, madaniyat va bilim darajasi, yashash joyi orasidagi farqlari, shuningdek, ularning muloqot vaziyatiga bog‘liq nutqiy muomalasidagi farqlar tushuniladi. Demak, *sotsiolingvistika* tilning jamiyat hayotidagi roli, uning ijtimoiy tabiati, ijtimoiy funksiyalari, ijtimoiy omillarning tilga bo‘lgan ta‘sir mexanizmi bilan bog‘liq masalalarni o‘rganadigan tilshunoslik sohasidir.

Lingvokulturologiyani *lingvomamlakatshunoslik*dan ham ajratish lozim. *Lingvomamlakatshunoslik* va *lingvokulturologiya* o‘rganish obyektlariga ko‘ra birbiridan farq qiladi. *Lingvomamlakatshunoslik* tilda o‘z aksini topgan milliy realiyalarni o‘rganadi. Ye.M.Vereshchagin va V.G.Kostomarovlarga ko‘ra, milliy realiyalar muqobilsiz til birliklari bo‘lib, ular mazkur madaniyatga xos bo‘lgan hodisalarni ifodalaydi.

Lingvokulturologiya *etnopsixolingvistika* bilan ham chambarchas aloqada bo‘ladi. *Etnopsixolingvistika* nutqiy faoliyatda muayyan an‘analar bilan bog‘liq muomala elementlarining qanday paydo bo‘lishini, turli til egalarining verbal va noverbal muloqotidagi farqlarni o‘rganadi; nutqiy etiket va “dunyoning rangli manzarasi”ni, turli xalqlardagi ikki tillilik va ko‘p tillilik hodisalarini tadqiq etadi. *Etnopsixolingvistikaning* asosiy tadqiqot metodi *assotsiativ eksperiment* bo‘lsa, lingvokulturologiya o‘rniga ko‘ra tilshunoslik va madaniyatshunoslikning turli metodlaridan foydalanadi.

2-MA’RUZA

LINGVOKULTUROLOGIYANING VUJUDGA KELISHI

Reja:

1. Lingvokulturologiyaning fan sifatida shakllanishi
2. Lingvokulturologiyaning asosiy yo‘nalishlari
3. Lingvokulturologiya maktablari

Tayanch so‘z va iboralar: lingvokulturologiya, kommunikativ jarayon, xalq mentaliteti, madaniyat fenomeni, madaniy omil, madaniy dalil, lisoniy shaxs, madaniy qadriyat, diaxronik lingvokulturologiya, qiyosiy lingvokulturologiya, chog‘ishtirma lingvokulturologiya, geografik lug‘atlar.

1. Lingvokulturologiyaning fan sifatida shakllanishi

Tilshunoslikda XX asrning oxirlariga kelib “til madaniyat bilan bog‘liq bo‘lib qolmasdan, balki uning o‘zi madaniyatdan o‘sib chiqqan va uni ifodalaydigan vositadir” degan faraz qabul qilina boshlandi. Ayni paytda til madaniyatning yaratilish vositasi, rivojlanishi, saqlanishi (matnlar ko‘rinishida) va uning tarkibiy qismidir. Chunki til vositasida madaniyatning moddiy va ma‘naviy asarlari yaratiladi. Ana shu g‘oya asosida ming yillar davomida shakllangan lingvokulturologiya fanning yangi, maxsus sohasi sifatida XX asrning 90-yillarida

vujudga keldi. Lingvokulturologiya tilshunoslikdagi antroposentrik paradigmaning mahsuli bo‘lib, u so‘nggi o‘n yilliklar davomida rivojlanib kelmoqda.

XXI asrning boshlariga kelib lingvokulturologiya jahon tilshunosligidagi yetakchi yo‘nalishlardan biriga aylandi. Lingvokulturologiya tilda va diskursda o‘z aksini topgan va mustahkamlangan xalq madaniyatini o‘rganadi. U birinchi navbatda, muayyan madaniyatning mif, afsona, urf-odat, an‘ana, udum, taomil, ramzlarini va h.k.ni tadqiq etadi. Mazkur konseptlar madaniyatga taalluqli bo‘lib, ular tilda maishiy va taomil muomalasi shaklida mustahkamlanadi.

V. N. Teliyaga ko‘ra, lingvokulturologiya, avvalo, jonli kommunikativ jarayonlarni va ularda qo‘llaniladigan til ifodalarining sinxron harakatdagi xalq mentaliteti bilan aloqasini tadqiq qiladi.

Lingvokulturologiya tilni madaniyat fenomeni sifatida o‘rganuvchi fan bo‘lib, o‘zaro aloqadorlikda bo‘lgan til va madaniyat uning predmetini tashkil qiladi. Binobarin, V.N. Teliya bu haqda shunday yozadi: “Lingvokulturologiya insoniy, aniqrog‘i, insondagi madaniy omilni tadqiq etuvchi fandır. Bu esa shuni bildiradiki, lingvokulturologiya markazi madaniyat fenomeni bo‘lgan inson to‘g‘risidagi antropologik paradigmaga xos bo‘lgan yutuqlar majmuasidir”¹.

G.G.Slishkinga ko‘ra, “Lingvokulturologiya inson omiliga, aniqrog‘i, insondagi madaniyat omiliga yo‘naltirilgan. Lingvokulturologiyaning markazi madaniyat fenomenidan iborat bo‘lishi inson haqidagi fanning antropologik paradigmaga tegishli hodisa ekanligidan dalolat beradi”².

N. Alefirenko lingvokulturologiyani quyidagicha tavsiflaydi:

- lingvokulturologiya tilshunoslik va madaniyatshunoslik bilan chambarchas bog‘langan bo‘lib, u sintezlovchi xususiyatga ega;

- lingvokulturologiyaning asosiy e‘tibori tilda izohlanadigan madaniy dalillarga qaratiladi;

- lingvokulturologiya tilshunoslik fanlariga kiradi, shuning uchun uning tadqiqot natijalaridan ona tili va chet tillari o‘qitish jarayonida amaliy foydalanish mumkin;

- lingvokulturologiya tadqiqotlarining asosiy yo‘nalishlari: a) lisoniy shaxs; b) til madaniy qadriyatlarining semiotik gavdalantirish tizimi hisoblanadi³.

2. Lingvokulturologiyaning asosiy yo‘nalishlari

Lingvokulturologiyada bugungi kunga qadar bir qancha yo‘nalishlar shakllangan:

1. Muayyan ijtimoiy guruhlar, xalqning ko‘zga ko‘ringan davrdagi madaniy munosabatlari lingvokulturologiyasi, ya‘ni aniq lingvokulturologik holatlarning tadqiq etilishi.

2. Xalqning muayyan davriga tegishli bo‘lgan lingvomadaniy o‘zgarishlarni o‘rganadigan diaxronik lingvokulturologiya.

¹ Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996. –С. 222.

² Слышкин Г.Г. От текста к символу. Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании дискурса. –М.: Издательский центр «Академия», 2000.

³ Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. – М.: Флинта, Наука, 2010. –С. 21.

3. O‘zaro aloqada bo‘lgan turli xalqlarning lingvomadaniy ko‘rinishlarini tadqiq qiladigan qiyosiy lingvokulturologiya.

4. Chog‘ishtirma lingvokulturologiya. U endi rivojlanishga boshlagan bo‘lib, ayrim tadqiqotlarda o‘z aksini topgan. Masalan, M.K. Golovanivskaya “Rus tili sohibi nuqtayi nazaridan fransuz mentaliteti” nomli tadqiqotida fransuz mentaliteti xususiyatlarini rus tili va madaniyati sohibining nuqtayi nazaridan o‘rgangan. Tahlil materiali sifatida rus va fransuz tillaridagi taqdir, xavf, omad, jon, vijdon, fikr, g‘oya va h.k. mavhum otlar xizmat qilgan.

5. Geografik lug‘atlar (qarang: Amerikana. Anglo-russkiy lingvostranovedcheskiy slovar / Pod red. N.V.Chernova. - Smolensk, 1996; Malseva D. G. Germaniya: strana i yazik: Lingvostranovedcheskiy slovar. - M., 1998; Muravleva N.V. Avstriya: Lingvostranovedcheskiy slovar. - M., 1997 va h.k.)ni tuzish bilan shug‘ullanadigan lingvomadaniy leksikografiya.

Qayd qilinganlar orasida oxirgi yo‘nalishning faol rivojlanganligini ko‘rish mumkin. Masalan, D. G. Malsevaning lug‘ati 25 mavzuiy bo‘limni o‘z ichiga oladi. Ularda Germaniyaning geografik realiyalari, iqlimi, o‘simlik va hayvonot dunyosi, tarixi, urf-odatlar, an‘analari, afsonalari, aforizmlari, turli bayram va marosimlari, diniy aqidalari, pul birligi, o‘lchov birligi, sanoati, savdosi, fan va texnikasi, san‘ati, ta‘limi, milliy taomlari, me‘moriy obidalari, milliy xarakteri va h.k. ni ifodalaydigan til birliklari aks etgan. Bunday lug‘atlar asosida til va madaniyatning o‘zaro aloqasini atroflicha o‘rganish mumkin.

Lingvokulturologik tadqiqotlarda, asosan, quyidagi masalalarni tadqiq etilganini ko‘rish mumkin: 1) muayyan nutqiy janrning lingvokulturologik xususiyatlari. Bunda miqlar, xalq og‘zaki ijodiga xos janrlar tili o‘rganilgan; 2) muayyan uslubda yozilgan asardagi lingvomadaniy konseptning ifodalanishi tadqiqi. Bunda asosan badiiy-nasriy asarlar tili tahlil etilgan; 3) qiyosiy yo‘nalishdagi tadqiqotlar. Bunda ko‘proq rus tilidagi birliklar ingliz, nemis, fransuz tillari bilan qiyoslangan; 4) lingvokulturologiyaning pedagogika fani bilan bog‘liq jihatlari. Bunda ijtimoiy fanlarda o‘quvchi va talabalarga lingvokulturologik birliklarni aniqlash va tahlil etish maqsad qilib olingan.

O‘zbek tilshunosligida lingvokulturologik tadqiqotlar oxirgi o‘n yilliklarda paydo bo‘la boshladi. Jumladan, Z.I.Soliyevaning nomzodlik ishida o‘zbek va ingliz tillaridagi sentensiya, ya‘ni axloqiy-ta‘limiy xarakterdagi matnlarning milliy-madaniy xususiyatlari yoritilgan¹. R.S.Ibragimovanning nomzodlik dissertatsiyasida *ayol* konseptining o‘zbek va fransuz tillarida ifodalanish yo‘llari tadqiq etilgan². D. Xudoyberganovanning “Matnning antroposentrik tadqiqi” nomli monografiyasining alohida bobi o‘zbek tilidagi matnlarning lingvokulturologik xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan³. Shuningdek, professor N.

¹ Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально-культурная специфика предложения в английском и узбекском языках: Автореф. дисс...канд.филол.наук. –Ташкент, 2010. –С.25.

² Ибрагимова Р.С. Француз ва ўзбек тилларида АЁЛ концептининг лингвокогнитив тадқиқи: Филол. фанлар номзоди... дис.автореф. –Тошкент, 2012.

³ Худойберганова Д. Матнинг антропоцентриқ тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2013.

Mahmudovning “Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab...” nomli maqolasida lingvokulturologiyaning mohiyati va bu sohadagi muammolar ko‘rsatib berilgan¹.

3. Lingvokulturologiya maktablari

XX asrning oxiriga kelib Moskvada to‘rtta lingvokulturologik maktab yuzaga keldi:

1. Yu.Yu. Stepanov maktabining maqsadi madaniyatning davomiyligini diaxron nuqtayi nazardan tasvirlashdir. Yo‘nalish turli davrlarda yaratilgan matnlar yordamida, ya‘ni tilning faol egasi emas, balki tashqi kuzatuvchisi sifatida ish ko‘radi.

2. N.D. Arutyunova maktabi turli xalqlar va davrlarga oid matnlardagi umummadaniy terminlarni tadqiq etadi. Mazkur madaniy terminlar ham tilning faol egasi emas, balki tashqi kuzatuvchisi nuqtayi nazaridan o‘rganiladi.

3. V.N. Teliya maktabi Rossiyada va xorijda frazeologizmlarning lingvokulturologik tahlil qilish bilan tanilgan. V.N.Teliya va uning shogirdlari lisoniy mohiyatlarni jonli til egasining refleksi nuqtayi nazaridan tadqiq qilishadi. Ya‘ni bu madaniyat semantikasini bevosita til va madaniyat subyekti orqali egallashga qaratilgan yo‘nalishdir.

4. V.V. Vorobyev, V. M. Shaklein maktabi. Ular Ye.M.Vereshchagin va V.G.Kostomarovlarning ta‘limotlarini rivojlantirishdi.

Shunday qilib, lingvokulturologiya jonli milliy tilda va til jarayonlarida namoyon bo‘ladigan moddiy va ma‘naviy madaniyatni o‘rganadigan ijtimoiy fandır. U tilni madaniyatning yaratilish vositasi, rivojlanishi, saqlanishi va namoyon bo‘lishidek eng muhim vazifasini belgilab beradi.

3-MA‘RUZA

LINGVOKULTUROLOGIYA METODOLOGIYASI VA METODLARI

Reja:

- 1.Fanlar metodologiyasi
- 2.Lingvokulturologiyaning metodlari
- 3.Lingvokulturologiya tushunchalarining talqini
- 4.Lingvomadaniy konsept

Tayanch so‘z va iboralar: madaniy sema, madaniy fon, madaniy konsept, madaniy meros, madaniy an‘ana, madaniy jarayon, madaniy makon, lingvomadaniy paradigma, mentallik, mentalitet, madaniyat tili, submadaniyat, madaniy konnotatsiya, lingvomadaniy konsept.

¹ Махмудов Н. “Тилнинг мукаммал тадқиқи йўллари излаб...”// Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2012. - № 5. –Б. 3-16.

metodologiya, bilish faoliyati, falsafiy metodologiya, umumfan metodologiyasi, xususiy metodologiya, tadqiqot metodi, dialektik metod, makrokomponent model, psixosotsiokulturologik eksperiment.

1. Fanlar metodologiyasi

Metodologiya va tadqiqot metodidan xoli birorta ilmiy asar mavjud bo'lmaydi. Shunday ekan, fanda ilmiy tadqiqot metodologiyasi va metod tushunchalari markaziy o'rinni egallaydi.

Metodologiya bilish jarayoniga dunyoqarash tamoyillarini qo'llashdir. Metodologiya metodlarning umumiy nazariyasi sifatida insonning bilish faoliyatida qo'llanilgan metodlarni umumlashtirish zarurati bilan dunyoga keldi. Dialektik metod maxsus ilmiy metodlarga, ya'ni turli fanlarga oid metodlarga ta'sir qiluvchi ta'limot bo'lgani uchun uni metodologiya, ya'ni ilmiy tadqiqot usuli bo'lgan metodlar haqidagi ta'limot deb yuritdilar. Dastlab metodologiya muammolari falsafa doirasida ko'riq boshlandi.

Falsafa metodologiyaga tamoyillar hamda usullarni nazariy va amaliy faoliyatlarni tashkil qilish tizimi, shuningdek, mazkur tizimni o'rganadigan ilm sifatida qaraydi¹. Metodologiya nazariyadan farqli o'laroq, yangi bilim bermaydi, ta'limotdan farqli o'laroq, amaliyotning asosi bo'lib xizmat qilmaydi, biroq fanda shunday unsurlarni rivojlantiradiki, ularsiz mazkur fanning o'zi rivojlana olmaydi.

Metodologiya – bu fanning rivojlanish ta'limoti, ta'limot – bu metodologiyaning nazariyadan amaliyotga o'tishi. Har qanday fanning metodologiyasi (jumladan, lingvokulturologiyaning ham) uch darajani o'z ichiga oladi:

Falsafiy metodologiya – eng oliy daraja bo'lib, u uchun Geraklit, Platon, Kant, Fixte, Shelling va h.k. tomonidan shakllantirilgan dialektikaning qonunlari, tamoyillari va kategoriyalari muhimdir. Bular qarama-qarshilikning birligi va kurashi, inkorni inkor etish qonunlari, umumiylik, xususiylik va alohidalik hamda boshqa kategoriyalardir.

Umumfan metodologiyasi – hodisalarni o'rganish metodlari va tamoyillarini turli fanlar tomonidan rivojlantirilishidir. Ular kuzatish, eksperiment, modellashtirish va talqindan iborat. Umumfan metodologiyasi fanlarning taraqqiy etishi bilan birga o'zgarib boradi va natijada yangi metodlar shakllanadi, eski metodlar modifikasiya qilinadi.

Xususiy metodologiya konkret fanlarning, binobarin, lingvokulturologiyaning ham metodlaridir.

Metodologiya va metod o'zaro chambarchas bog'langan bo'lib, u o'rganilayotgan hodisaga nisbatan muayyan yondashuvni, muayyan usullar majmuyini bildiradi. Shuning uchun ham metod har doim tizim hisoblanadi. Uning xususiyati tadqiqotning obykti va predmeti bilan belgilanadi. Har qanday metod umumfalsafiy nazariyalarga bevosita va bilvosita bog'liq bo'ladi.

Hozirgi kunda metodologiya, ilmiy tadqiq metodologiyasi ma'lum bir fanda qo'llaniladigan xilma-xil metodlar, tahlil usullari haqidagi ta'limot emas, balki

¹ Философский энциклопедический словарь. - М., 1983. - С. 365.

tadqiqotchining tadqiq manbayini, obyektini qanday tushunishi va unga qanday yondashishi, tadqiqotchining dunyoqarashini nazarda tutadi.

2. Lingvokulturologiyaning metodlari

Lingvokulturologiyaning metodlari til va madaniyatning o'zaro aloqasini tahlil qilishda foydalanadigan tahliliy amallar va tadbirlar yig'indisidir. Lingvokulturologiya fanning integrativ, ya'ni kulturologiya, tilshunoslik, etnolingvistika va madaniy antropologiya tadqiqotlari natijalarini o'zida mujassamlashtirgan sohasi bo'lgani uchun ham unda "til va madaniyat" markazi atrofida to'plangan qator bilish metodlari va yo'nalishlari qo'llaniladi. Lingvokulturologik tahlil jarayonlarida kulturologiya va tilshunoslik metodlari tanlab qo'llaniladi.

Har qanday ilmiy tadqiqotning aniq metodi o'zining qo'llanish chegarasiga ega. Biroq o'zaro aloqada bo'lgan til va madaniyat shunchalik ko'p qirraliki, ularning tabiati, funksiyalari va genezisini bir metod vositasida bilish mumkin emas. Shuning uchun ham bu sohada bir-birini to'ldiruvchi qator metodlarning qo'llanilishi g'oyat tabiiydir¹.

Lingvokulturologiyada lingvistik, kulturologik, sotsiologik (kontent-tahlil, freym tahlil metodika), etnografik (tasvirlash, tasniflash va h.k.) metodlarni qo'llash mumkin. Mazkur metodlar turli tamoyillari va tahlillari bilan bir-birini o'zaro to'ldirib, lingvokulturologiyaga murakkab obyekt bo'lgan til va madaniyatning o'zaro munosabatini tadqiq etish imkonini beradi.

Til va madaniyatning o'zaro munosabatini o'rganish uchun J. Lakoff *metaforalarni tahlil qilish apparatini* taklif qiladi. Chunonchi, metaforalarning kognitiv nazariyasi nima uchun chet tillaridagi ba'zi iboralar oson tushuniladi, hatto ular o'zlashtiriladi, boshqalarini esa tushunish qiyin ekanligini izohlab beradi. Ushbu metod qiyoslanilayotgan tillar orasidagi kognitiv nomuvofiqlikni aniqlashga yordam beradi. Bunday farqlar tasodifiy bo'lmaydi, ular u yoki bu xalq tomonidan dunyo hodisalarini o'ziga xos tarzda tushunilishidan dalolat beradi.

V. N. Teliya lingvokulturologik tasvir uchun ma'noning *makrokomponent modelini* taklif qiladi. Mazkur model informatsiyaning quyidagi yetti blokini o'z ichiga oladi: *presuppozitsiya, denotatsiya, ratsional baho, belgining motivatsion asosi, emotsional va emotiv baholar* haqidagi ma'lumotlar, shuningdek, belgini qo'llash sharoitlari bahosi. Har bir blok mental strukturalarni qayta ishlash amallarini ko'rsatuvchi kognitiv operator tomonidan kiritiladi².

Tadqiqotchilar tomonidan lingvokulturologik tasvirda **psixosotsiokulturologik eksperimentdan** keng foydalanish va **matnlarni lingvokulturologik tahlil qilish** ham tavsiya qilinadi.

3. Lingvokulturologiya tushunchalarining talqini

Lingvokulturologiya maxsus fan sohasi sifatida zamonaviy tilshunoslikda bir qancha sarmahsul tushunchalarni keltirib chiqardi: lingvokulturema, madaniyat

¹ Маслова В. А. Лингвокультуроология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.34.

² Кўрсатилган асар, 35-бет.

tili, madaniy matn, madaniyat konsepti, submadaniyat, lingvomadaniy paradigma, madaniy universaliya, madaniy salohiyat, madaniy meros, madaniy an'analar, madaniy jarayon, madaniy ko'rsatmalar va h.k. Shuningdek, lingvokulturologiyaning asosiy tushunchaviy apparatiga mentalitet, mentallik, taomil, rasm-rusumlar, madaniyat doirasi, madaniyat turi, tamaddun, majusiylilik va boshqalar kiradi.

Mazkur tushunchalardan eng muhimlari madaniy sema, madaniy fon, madaniy konsept va madaniy konnotatsiya bo'lib, ular madaniy informatsiyaning til birliklari vositasida ko'rsata oladi.

Madaniy sema – so'zga nisbatan kichikroq va universalroq bo'lgan semantik birliklar, semantik belgilar. Masalan, *palov*, *do'ppi*, *o'choq* so'zlaridagi quyidagi madaniy semalarni ajratish mumkin: *palov* – guruch, sabzi, go'sht, piyoz va yog' solib tayyorlanadigan o'zbek milliy taomi; *do'ppi* – avra-astarli, ko'pincha qavima, pilta urilgan to'garak yoki to'rtburchak shakldagi o'zbeklarning milliy bosh kiyimi; *o'choq* – ichiga o't yoqiladigan, ovqat pishirish uchun ustiga qozon o'rnatiladigan qurilma.

Madaniy fon – ijtimoiy hayot va tarixiy hodisalarni ifodalaydigan nominativ birliklarning (so'zlar va frazeologizmlarning) tavsifi. Masalan, *Daqqiyunusdan qolgan / Odam atodan qolgan* “juda eski, qadimgi”, *jamalak o'rtoq* “bolalikdagi dugona”, *qizil* (Oktabr inqilobi, sho'ro tuzumi, armiyasiga oidlikni bildiradigan so'z sifatida qo'llangan).

Yuqorida qayd qilingan madaniy informatsiyaning ikki turi denotatda mavjud bo'lib, lingvomamlakatshunoslikda yaxshi o'rganilgan.

Madaniy konsept – mavhum tushunchalarning nomlari bo'lgani uchun bu yerda madaniy informatsiya signifikatga, ya'ni tushuncha yadrosiga birlashtiriladi.

Madaniy meros – madaniyat uchun ahamiyatli bo'lgan madaniy boyliklarni, informatsiyalarning berilishi.

Madaniy an'analar – ijtimoiy va madaniy merosning qimmatli unsurlari majmuyi.

Madaniy jarayon – madaniyat hodisalari tizimiga aloqador bo'lgan unsurlarning o'zaro ta'siri.

Madaniy makon – madaniyat vakillari ongidagi madaniyatning mavjud bo'lish shakllari. Madaniy makon kognitiv makon (individual va jamoaviy) bilan munosabatda bo'ladi, chunki u mazkur madaniy-milliy jamiyatning barcha vakillari, barcha individual va jamoaviy makonlar majmuyi bilan shakllanadi. Masalan, rus madaniy makoni, ingliz madaniy makoni va h.k.

Lingvomadaniy paradigma – bu dunyoqarashning etnik, ijtimoiy, tarixiy, ilmiy va h.k. o'zaro aloqadorlikdagi kategoriyalarini aks ettiradigan til shakllarining majmuyi. Lingvomadaniy paradigma konseptlarni, kategorial so'zlarni va shu kabilarni birlashtiradi. Til shakllari paradigmaning asosi hisoblanadi.

Madaniy an'ana – jamiyatda to'planadigan va qayta tiklanadigan ijtimoiy stereotiplashgan guruhlar tajribasini ifodalaydigan integral hodisa.

Madaniy fond –u yoki bu madaniyat vakilining bilimlari majmuyi, uning milliy va jahon madaniyati sohasidagi ayrim qarashi. Biroq bu shaxsning mulki

emas, balki mazkur madaniyatga talluqli bo'lgan o'sha asosiy birliklarning majmuyidir.

Mentallik – milliy xarakterning intellektual, ma'naviy va iroda xususiyatlarini o'zida birlashtiradigan, ona tili kategoriyalari va shakllaridagi dunyoqarashning ko'rinishi. Mentallikning birligi mazkur madaniyatning konsepti hisoblanadi. A. Ya. Gurevichga ko'ra, mentallik – dunyoni ko'rish yo'li, u g'oya bilan o'xshamaydi. Mentallik falsafiy, ilmiy yoki estetik tizimlar emas, u fikr emotsiyadan qismlarga ajralmagan jamiyat tafakkurining darajasi. Xalq mentalligi tilning muhim konseptlarida dolzarblashadi.

Mentalitet – (nem. mentalität < lot. mens, mentis – aql, idrok) jamiyat, millat, jamoa yoki alohida shaxsning tarixiy tarkib topgan tafakkur darajasi, madaniy salohiyati, ularning hayot qonunlarini tahlil etish kuchi, muayyan ijtimoiy sharoitlardagi aqliy qobiliyati, ruhiy quvvati. Mentalitet – xalq mentalligini, uning aqliy va ruhiy quvvatining ichki tuzilishini va differensiatsiyasini aks ettiradigan kategoriya. Mentalitetlar turli masshtablardagi lingvomadaniy jamoalarning psixolingvo-intellektlarini namoyon qiladi. Ilmiy adabiyotlarda qayd qilinishicha (Yu.D.Apresyan, Ye.S.Yakovleva, O.A.Kornilov), *mentalitet* termini ositida ijtimoiy-madaniy, lisoniy, geografik va boshqa omillarga bog'liq bo'lgan chuqur aqliy tuzulish tushuniladi. Jamiyat, millat yoki shaxsning mentaliteti ularning o'ziga xos an'analari, rasm-rusmlari, urf-odatlarini, diniy e'tiqod va irimlarini ham qamrab oladi.

Madaniyat tili – mavjud bo'lgan yoki qaytadan hosil bo'lgan tasavvurlar, tushunchalar, obrazlar va boshqa ma'noviy konstruksiyalar tuzilishining belgilar va ularning munosabatlari tizimi vositasida shakllanishi.

Submadaniyat – ikkinchi darajali, tobe madaniyat tizimi (masalan, yoshlar submadaniyati va h.k.).

Madaniy konnotatsiya – madaniyat kategoriyalaridagi denotativ yoki majoziy-motivlashgan ma'no jihatlarining talqini. Madaniy konnotatsiya til belgisidagi madaniyat darajasining ko'rsatkichini ifodalaydi. N. Yu. Shvedova rus tilidagi 20 ta umumiy ma'no kategoriyasini ajratib ko'rsatgan: jonlilik, harakat, holat, predmet, o'lchov, o'rin, vaqt va h.k. Mazkur kategoriyalar tilning ma'noviy sinchini tashkil qiladi. Biroq har bir xalq uchun ikkilamchi atovda qo'shimcha ko'chma ma'no kasb etgan maxsus majoziy-assosiativ mexanizmlar ham mavjud bo'ladi. Masalan, ruslarda *it* (salbiy hodisalar bilan bir qatorda) sodiqlik, vafodorlik, oddiqlikni assotsiatsiyalaydi. Jumladan, *sobachya vernost*, *sobachya predannost*, *sobachya jizn* kabi frazeologik birliklarda mazkur xususiyatlar o'z aksini topgan; beloruslarda *it* salbiy xususiyatlarni ifodalaydi: *ushissa u sabachuyu skuru* (“layoqatsiz, dangasa odamga aylanish”), *sobakam padshiti* (“yomon odam”); o'zbeklarda, qirg'izlarda va qator boshqa turkiy xalqlarda *it* haqoratni bildiradi. Ruslarda *cho'chqa* a) ifloslik, b) nonko'rlik, v) tarbiyasizlikni; inglizlarda *pig* ochofatni, o'zbeklar, qirg'izlar, qozoqlar va boshqa musulmon xalqlarida *cho'chqa* sof diniy nuqtayi nazardan o'ta haqoratni ifodalaydi; vietnamlarda *cho'chqa* ahmoqlik ramzi bo'lib keladi.

Shunday qilib, *it* va *cho'chqa* so'zlari turli xalqlarda turlicha belgilarni konnotatsiyalaydi. Bu esa mazkur xalqlar dunyo manzarasining shakllanishidagi

ularning o'ziga xos, individual majoziy fikrlashini ko'rsatadi. Yuqoridagi misollar o'ziga xos qo'shimcha ma'nolar – konnotatsiyalar yuzaga kelishining har bir til, har bir madaniyat uchun xos ekanligini ko'rsatadi.

4. Lingvomadaniy konsept

Rus tilshunosligida *konsept* tushunchasi XX asrning birinchi choragida faylasuf S. Askoldov tomonidan ilmiy muomalaga kiritiladi. S. Askoldovning qarashicha, konseptlar vositasida turli millat vakillari muloqotga kirishadi, shunga ko'ra, konseptlarni yaratish va idrok qilish ikki tomonlama kommunikativ jarayon hisoblanadi. Lisoniy makonda mavjud bo'lgan bunday tizim dunyo milliy manzarasining o'ziga xosligini belgilaydi¹. XX asrning birinchi choragida konsept haqida mulohazalarga tanqidiy yondashiladi. Faqat 80-yillarga kelib, bu terminga ehtiyoj qayta paydo bo'ladi. Yu. S. Stepanov o'zining tadqiqotlarida mental shakllanishning mohiyatini ochishga harakat qilib, *konsept* so'zining etimologiyasiga murojaat qiladi. *Konsept* lotin tilidagi *conceptus* – “tushuncha” so'zining kalkasidir. Konsept ikki tomonli xususiyatga egadir. Bir tomondan, madaniyat konsept ko'rinishida insonning mental dunyosiga kirsa, boshqa tomondan, inson konsept yordamida madaniyatga kiradi va ba'zan unga ta'sir ko'rsatadi. Inson o'zining individual, betakror madaniyatini saqlagan holda, konsept orqali xalqlarning madaniyatiga, turli millat vakillarining mental dunyosiga murojaat qiladi².

Konseptning kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, shuningdek, adabiyotshunoslik fanlaridagi izohi o'zaro farqlanadi³. Ushbu termin tilshunoslikda o'tgan asrning 80-yillariga qadar *tushuncha* so'ziga sinonim sifatida ishlatilgan bo'lsa⁴, bugungi kunga kelib uning izohi *tushuncha* terminiga nisbatan kengayganini ko'rish mumkin. Binobarin, N.Yu. Shvedova konseptni tushuncha ekanligini, bu tushuncha ortida esa ijtimoiy yoki subyektiv tarzda anglanuvchi, inson hayotining muhim moddiy, aqliy, ruhiy tomonini aks ettiruvchi, o'z tarixiy ildizlariga ega bo'lgan, xalqning umumiy tajribasini aks ettiradigan mazmun turishini ta'kidlagan⁵.

Prof. N. Mahmudov lingvokulturologiyada konseptning o'rganilishi xususida shunday yozadi: “Lingvokulturologik tadqiqotlarda aynan konseptning ifodalanishi muammolariga juda katta e'tibor qaratilmoqda, internet materiallari bilan tanishganda, masalan, Rossiyadagi tilshunosliklarda bu yo'nalish nihoyatda keng tarqalganini ko'rish mumkin, bu boradagi ishlarni sanab, sanog'iga yetish mushkul. Hatto so'nggi yillarda yoqlangan nomzodlik dissertatsiyalarining juda

¹ Аскольдов, С. А. Концепт и слово [Текст] / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – М. : Academia, 1997. – С. 267–280.

² Степанов, Ю. С. Константы: Словарь русской культуры [Текст] / Ю. С. Степанов. – М. : Академический проект, 2004.

³ Демьянков В.З. Понятие и концепт в художественном литературном языке и в научном языке // Вопросы филологии. – Москва, 2001. -№ 1. –С. 35-47.

⁴ Демьянков В.З. Курсатилга мақола.

⁵ Шведова Н.Ю. Избранные работы. –М., 2005. –С.603.

katta qismi aynan u yoki bu tilda konseptning lingvokulturologik tadqiqiga bag'ishlangan"¹.

Demak, konsept lingvokulturologiyada eng faol qo'llanuvchi birlik sanaladi. Konsept lingvomadaniy birlik sifatida u yoki bu xalq madaniyatining o'ziga xos jihatlarini ifodalaydi. Masalan, *uy* konsepti o'zbek kishilarining tafakkurida quyidagicha assotsiatsiyalanadi:

- a) yashash joyi – bino – ko'p qavatli uy – hovli – xonadon – oila;
- b) katta, kichik, chiroyli, shinam, yorug', yangi, eski;
- v) mehribonlik uyi, dam olish uyi, madaniyat uyi.

Ko'chma ma'noli birliklarni yuzaga chiqaradi: *uy ichi* "oila a'zolari", *uyi buzilmoq* "er-xotinning ajralishi", *uyi kuymoq* "xonavayron bo'lmoq".

Lingvomadaniy konsept etnomadaniy xususiyatga ega bo'lgan va borliq haqidagi funksional ahamiyatga molik informatsiyani uzatadigan madaniyatning asosiy birligidir. U madaniy universalialarni ifodalaydi. Lingvomadaniy konsept tafakkurda mavjud bo'ladi, u o'zida kognitiv-ratsional va emotsional-psixologik mazmunni biriktiradi. Lingvomadaniy konsept barcha til egalari uchun dunyoqarash modeli vazifasini o'taydi. Lingvomadaniy konsept milliy xarakterning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi madaniyat vositasi hisoblanadi.

Lingvokulturologiyada madaniyat konseptlari alohida tadqiq etiladi. Madaniyatning asosiy konseptlari jamoaviy til ongida muhim ahamiyat kasb etadi. Madaniyatning asosiy konseptlari deganda mavhum otlar, xususan, vijdon, taqdir, qismat, iroda, gunoh, qonun, erkinlik, ziyolilar, vatan va h.k. tushuniladi. Madaniyat konseptlarini A. Ya. Gurevich ikki guruhga: "fazoviy", falsafiy kategoriyalar, ya'ni madaniyatning universal kategoriyalari (vaqt, makon, sabab, o'zgarish, harakat) hamda ijtimoiy kategoriyalar, ya'ni madaniyat kategoriyalari (erkinlik, huquq, haqiqat, mehnat, boylik, mulk)ga ajratadi.

V.A. Maslova bunga yana bir guruhni – milliy madaniyat kategoriyasini ham ilova qiladi². Konseptlarni tahlil qilish jarayonida har qanday tilda madaniy o'ziga xos konseptlarning ko'pligi aniqlangan. Masalan, *kartoshka* konsepti madaniy o'ziga xos konseptlardan biri hisoblanadi. Kartoshka ruslar uchun nochor ovqatlanish etaloni, buni *sidet na odnoy kartoshke* frazeologizmi misolida ham ko'rish mumkin; beloruslar uchun odatiy milliy taom, ikkinchi non, muhim ozuqa hisoblanadi. Yoki *non* konseptini olsak, o'zbeklar uchun non muhim ozuqa etaloni hisoblansa, koreys, yapon, xitoy xalqlari uchun muhim ozuqa hisoblanmaydi. Ular uchun *guruch* asosiy ozuqa etaloni sanaladi.

¹ Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини излаб...// Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2012. -№ 5. –Б. 9.

² Маслова В. А. Лингвокультуроология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.51.

4-ma'ruza

O'XSHATISHLAR VA ULARNING TARJIMASIDAGI O'ZIGA XOS JIHATLAR

Reja:

1. O'xshatish va uning turlari
2. Turli lingvomadaniyatlardagi o'xshatishlarning qiyosiy tahlili
3. O'xshatishlar tarjimasining o'ziga xos jihatlari

Tayanch so'z va iboralar: o'xshatish-qiyoslash, erkin o'xshatish, turg'un o'xshatish, o'xshatish subyekti, o'xshatish etaloni, belgilar o'lchovi, o'xshatish qurilmasi, lingvomadaniyat, mifopoetik manba, dunyoni obrazli qiyoslash.

1. O'xshatish va uning turlari

O'xshatishlar tashqi dunyoni bilishning eng qadimiy usullaridan hisoblanadi. O'xshatishlar muayyan xalqning ilk tafakkur tarzini va tasavvurlarini tamsil etadi. Ularda ma'lum davrda yashagan ajdodlarimizning kechinmalari, tasavvurlari muhrlangan bo'ladi.

Turkiy xalqlar tafakkurini ifodalashda o'xshatishlarning o'ziga xos o'rni haqida Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida alohida ta'kidlangan: "Biron xotin tuqqanda doyardan: tulki tug'dimi yoki bo'rimi deb so'raladi. Ya'ni qizmi yoki o'g'ilmi demakdir. Qizlar aldoqchi hamda yalinchoq bo'lganliklari uchun tulkiga, o'g'il bolalar ulardagi botirlikka asosan bo'riga o'xshatiladi"¹. Bu o'rinda *tulkidek qiz, bo'ridek yigit* o'xshatish qurilmasining faqat *tulki* va *bo'ri* etaloni qo'llangan bo'lib, uni o'xshatishning qisqargan shakli – metafora deyish mumkin.

O'rta Osiyo xalqlarining qoraxoniylar davridagi hayotini har tomonlama yoritib bergan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida hoqonlarga xos fazilatlarni namoyon etadigan quyidagi o'xshatishlar qayd qilingan: "Hoqon... jangda arslonning yuragiga ega bo'lishi lozim... yovvoyi to'ng'izdek qaysar; bo'ridek kuchli; ayiqdek jasur bo'lishi kerak; ho'kizdek..., hakkadek..., qarq'adek..., tulkidek..., tuyadek..., arslondek... va boyqushdek... bo'lishi lozim"².

Insonning dunyoni bilishida o'xshatish-qiyoslash benihoya katta o'rin tutadi. Ikki yoki undan ortiq predmet yoki tushunchani o'xshash yoki farqli jihatlarni aniqlash maqsadida qiyoslash, taqqoslash tashqi dunyoni bilishning eng keng tarqalgan mantiqiy usullaridan biri sifatida inson faoliyatining deyarli barcha sohalarida kuzatiladi. Bu behad muhim mantiqiy kategoriya, tabiiyki, tilda ham o'z aksini topadi³.

Prof. N. Mahmudov o'zbek tilidagi o'xshatishlarni to'rt unsurga ajratib, ularni o'xshatish subyekti, o'xshatish etaloni, o'xshatish asosi va o'xshatishning shakliy ko'rsatkichi deb nomlaydi. "...o'xshatishlar o'ziga xos obrazli tafakkur tarzining mahsuli sifatida yuzaga keladi. Shuning uchun ham ular nutqda hamisha

¹ Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). I. –Тошкент: ЎзФА, 1963. –Б. 404.

² Radlov W. Das Kutadku Bilik des Yusuf Chass Hadschib aus Balasagun. –St-Petersburg, 1891-1910. –P. 205-206.

³ Махмудов Н. Семантико-синтаксическая асимметрия в простом предложении узбекского языка: Дисс. ...док-ра филол.наук. –Ташкент, 1984. –Б 259.

badiiy-estetik qimmatga molik bo'ladi, nutqning emotsional-ekspressivligi, ifodaliligi, ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qiladi. O'xshatishlarning ikki turi, ya'ni: 1) individual-muallif o'xshatishlari yoki erkin o'xshatishlar va 2) umumxalq yoki turg'un (doimiy) o'xshatishlar farqlanadi"¹.

Erkin o'xshatishlar muallifning o'ziga xos original o'xshatishlari bo'lib, u yozuvchining mahoratini belgilaydi. Masalan, Oybek she'riyati o'ziga xos original o'xshatishlarga boyligi bilan ajralib turadi:

Men ipak qurti kabi

Xayolimga o'raldim.

Tuyg'ularim girdobi

Orasida yo'qoldim.

“Parchada murakkab hissiy holatning go'zal va real tasviri berilgan bo'lib, bu hissiy holatning asosiy va ajoyib mazmuni birinchi ikki misrada o'zining juda ham nozik ifodasini topgan, keyingi ikki misra esa ana shu ifodani yana ham aniqlashtirgan. “Ipak qurti kabi” tarzidagi o'xshatish etaloni ayni o'rinda nihoyatda original va ayni holat uchun juda ham mos. Ma'lumki, ipak qurti ipak chiqarib o'zini o'zi o'raydi va pilla hosil bo'ladi, o'zi esa uning ichida qolib ketadi, pilla – oppoq, u ana shu oqlik ichra pinhon bo'ladi. Shoir esa o'z xayoliga o'raladi, uni oq, pilladay oppoq xayollar, olovli tuyg'ular girdobi o'zining besarhad bag'riga oladi, shu oppoq bag'rida shoir pinhon bo'ladi. Teran va tarang mutanosiblik, o'xshashi yo'q, haqiqiy oybekona o'xshatish. Bu o'xshatishning poetik salohiyati shundaki, shoir u orqali faqatgina u yoki bu darajada tasavvur qilish mumkin bo'lgan hissiy holatni qo'l bilan ushlab ko'rish mumkin bo'lgan darajada “moddiylashtirib” yorqin surat drajasida lo'ndalashtirib ko'rsatgan”².

O'xshatish qurilmalaridan farqli o'laroq, o'xshatishga asoslangan matnlarda “o'xshatish asosi, ya'ni ikki obyektini o'zaro o'xshatish uchun asos bo'lgan referent so'z orqali emas, balki jumlar orqali voqe bo'ladi. Masalan: *Ilk muhabbat bahor osmonidagi bulutga o'xshaydi. Oppoq. Pokiza. Shaffof... Na qo'lingiz bilan tutasiz. Na ortidan yugurib yetasiz... Shamol uni qayoqqa olib ketishini ham bilmaysiz... Birinchi muhabbatning ko'pincha natijasiz tugashi balki shundadir...* (O'.Hoshimov. Daftar hoshiyasidagi bitiklar)³.

Xalq og'zaki ijodida o'xshatishlar muhim ahamiyat kasb etadi. “...baxshi yoki ertakchi ham asarga o'z individual o'xshatish, qiyoslashlarini kiritishi mumkin. Ammo bu ham an'anaga, epik ijod qonuniyatiga mos kelmasa, asar sujetiga singishmaydi, uning “yotligini” xalq darrov anglab oladi. O'zida xalqning an'ana, udum, marosim, fikr tarzini ifoda etgan detalgina xalqona obrazning ma'nosini ochishi, kengaytirishi mumkin”⁴.

Turg'un o'xshatishlarning mohiyati shundan iboratki, ularda o'xshatish etalonida ifodalangan obraz barqarorlashgan bo'ladi, bunday o'xshatishlar, garchi muayyan shaxs yoki ijodkor tomonidan qo'llangan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan til

¹ Махмудов Н., Худойберганава Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Маънавият, 2013. –Б. 5.

² Миртожиев М., Махмудов Н. Тил ва маданият. –Тошкент: “Ўзбекистон”, 1992. –Б. 96-96.

³ Худойберганава Д. Матннинг антропоцентриқ тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2013. –Б. 97-98.

⁴ Эшонқулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 70.

jamoasida urfga kirib, doimiy ifodalar sifatida turg'unlashgan, umumxalq tili leksikonidan joy olib ulgurgan bo'ladi. Bunday o'xshatishlar xuddi tilda tayyor birliklar kabi nutqqa olib kiriladi¹.

Tildagi o'xshatishlarni tadqiq etgan tilshunoslarning aksariyati turg'un o'xshatishlarning idiomalarga yaqin turishini yoki idioma maqomida bo'lishini, ular ko'p asrlar mobaynida kishilar nutqida qo'llanish natijasi sifatida turg'unlashib, so'zlovchilar ongida muayyan modellar shaklida mustahkamlanib qolishini, o'xshatish etalonining, ya'ni o'xshatish asosidagi obrazning muayyan belgi-predmet bilan muntazam va qat'iy bog'liq bo'lishini ta'kidlaydi².

Lingvokulturologiyani ko'proq turg'un o'xshatishlar qiziqtiradi. Negaki, "turg'un o'xshatishlar milliy ong jumbog'ini yechishga imkon beradigan yorqin obrazli vositalardan biri hisoblanadi", "dunyoni o'ziga xos milliy tarzda ko'rish o'xshatish semantikasida aks etadi"³.

2. Turli lingvomadaniyatlardagi o'xshatishlarning qiyosiy tahlili

Har xil lingvomadaniyatlardagi turg'un o'xshatishlarni qiyoslash insonning xarakteri va xatti-harakati bilan bog'liq bo'lgan o'xshatishlarning etaloni sifatida hayvon va jonivorlarni bildiruvchi so'zlardan ko'proq foydalanilganini ko'rsatadi. Masalan, qiyoslanilgan tillarning aksariyatida tulki ayyorlik, aldoqchilik, yolg'onchilik ramzi, etaloni sifatida faol ishlatiladi: *tulkiday ayyor*, *tilki gibi* (turkcha) *xitriy kak lisa* (ruscha), *as false as fox* (inglizcha), *you kathi* (koreyscha). Mutaxassislarining ta'kidlashicha, g'arb va slavyan lingvomadaniyatlarida, xususan, ingliz va rus tillarida *as false as fox*, *xitriy kak lisa* turg'un o'xshatishlari mifopoetik manbalarga asoslanadi, chunki qadimgi tasavvurlarga ko'ra, tulki jodugar hisoblangan, unda yo'qolish, ko'rinmaydigan bo'lib qolish qobiliyati mavjud bo'lgan⁴. Qayd qilingan xususiyatni sharq lingvomadaniyatida, xususan, koreys va xitoy madaniyatida ham kuzatish mumkin. Koreys va xitoy mifologiyasida tulkining qizga aylanib qolishi keng tarqalgan.

Lingvomadaniyatlarning aksariyatida turg'un o'xshatishlarni obraz va uning mazmuni jihatidan bir-biriga muqobilligi, muqoyasa obyektlarining o'xshashligiga guvoh bo'lamiz. Masalan, "befahmlik, beso'naqaylik, qo'pollik" *ayiqday* (o'zbekcha), *ayi gibi* (turkcha), *ko'm kathi* (koreyscha), *kak medved* (ruscha); "kuchli, qo'rqmas", "mardlik, jasorat" *arston kabi* (o'zbekcha), *aslan gibi* (turkcha); "semirmoq", "ko'p ovqat yemoq" *cho'chqaday* (o'zbekcha), *As fat as a pig* (inglizcha), *tweji kathi* (koreyscha); "ko'p ovqat yemoq" *molday* (o'zbekcha), *so' kathi* (koreyscha); "befahm" *eshakday* (o'zbekcha), *eşek gibi* (turkcha), *kak osel* (ruscha) va h.k. etalonlar vositasida ifodalanadi.

¹ Махмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Маънавият, 2013. –Б. 6.

² Некрасова Н. Сравнения общеязыкового типа в аспекте сопоставительного анализа художественных идиолектов // Лингвистика и поэтик. –М.: Наука, 1979. –С. 225; Лебедева Л. Устойчивые сравнения русского языка. –Краснодар: Кубинский ГУ, 2003. –С. 3; Хакимзянов Ф. О словаре устойчивых сравнений татарского языка // Российская тюркология. –Москва-Казань, 2010. -№2. –С. 80.

³ Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М., 2001. –С. 133-134.

⁴ Панченко Н. Сравнение как средство дескрипции лжи и обмана // Основное высшее и дополнительное образование: проблемы дидактики и лингвистики. –Волгоград: ВГТУ, 2000. –С. 138-143.

Lingvomadaniyatlarining aksariyatida ayni o'xshatish etalonlari turli belgilarning o'lchovi sifatida qo'llanilishi mumkin: o'zbek tilida *qo'ydek* "yuvoshlik", turk tilida *koyun gibi* "ahmoq, dovdur", "qaror berishda yoki xatti-harakatlarida boshqalarga tobe bo'lgan", rus tilida *ovsa* etaloni "qo'rqqoqlik"; o'zbek tilida *bo'riday* "dovyurak, mard", "g'ajimoq, tish qayramoq", turk tilida *kurt gibi* "ishning ko'zini biladigan", rus tilida *kak volk* "och"; o'zbek tilida *ilonday* "chaqmoq, zahar sochmoq", "sovuq", turk tilida *yılan gibi* "xoin, yoqimsiz", rus tilida *kak zmeya* "badjahl"; o'zbek tilida *itday* "qopmoq", "sadoqatli", "akillamoq", "yugurmoq", "izg'imoq", "ergashmoq", "ishlamoq", "ichmoq" turk tilida *köpek gibi* "laganbardor", rus tilida *kak sobaka* "aqlli"; o'zbek tilida *ho'kizday* "qaysar", "katta, qo'pol", "kuchli", "ishlamoq", turk tilida *öküz gibi* "ahmoq, tushunchasiz"; o'zbek tilida *maymunday* "sakramoq, irg'ishlamoq", "o'ynatmoq", turk tilida *maymun gibi* "g'alati, kulgili harakatlar qilmoq", "taqlidchi" va h.k.

Ba'zi lingvomadaniyatlar uchun me'yoriy hisoblangan o'xshatish etalonlari boshqa xalqlarning lisoniy mental an'analari uchun begona bo'lishi mumkin. Masalan, o'zbeklarda xushbichim qomatli ayollarga *sarvday*, turklarda gavdali ayollarga *at gibi* o'xshatishi qo'llaniladi. Hindlarda sohibjamol qizning yurishi filning ulug'vor va mahobatli qadam tashlashiga muqoyasa qilinadi. Yoki hind ayoli sigirga qiyoslanganda u xursand bo'ladi, chunki hind xalqining idrokida sigir go'zallik timsoli sifatida gavdalanadi. Shuningdek, Hindistonda sigir muqaddas hayvon sanaladi.

O'zbek lingvomadaniyati uchun ayollarning yuzini oyga, olmaga, ba'zan kulchaga, inglizlarda olchaga, atirgulga (*as red as a cherry /rose/*), xitoy va koreyslarda o'rikka, majnuntol novdasiga qiyoslash me'yor hol hisoblanadi.

Xitoy va Koreyada ayollarni ilonga o'xshatilsa, ular xursand bo'lishadi. Chunki, mazkur lingvomadaniyatlarda ilon donolik, go'zallik va epchillik ramzi hisoblanadi.

Ayni tushuncha turli lingvomadaniyatlarda o'zgacha ifoda vositalari, ya'ni boshqacha o'xshatish etalonlari vositasida aks ettirilishi mumkin. Masalan, baquvvat kishilarni o'zbeklar filga, inglizlar otga muqoyasa qilishadi: *filday baquvvat, strong as a horse*. Yoki o'zbeklar tinimsiz ishlaydigan, mehnat qiladigan kishilarni chumoliga (*chumoliday*), turklar esa ariga o'xshatadilar (*ari gibi*).

Dunyoni obrazli qiyoslash maqsadida istifoda etiladigan ba'zi o'xshatish etalonlari boshqa lingvomadaniyatlarda frazeologizm yoki metafora ko'rinishida namoyon bo'lishi ham mumkin. Masalan, o'zbek madaniyatida "imillamoq, sudralmoq" ma'nosida qo'llaniladigan *toshbaqaday* etaloni koreys madaniyatidagi *kabo'k thata* (toshbaqa minmoq) frazeologizmiga muqobil bo'ladi. O'zbek tilida "semirmoq", "ko'p ovqat yemoq"ni anglatgan *cho'chqaday* o'xshatish etaloni koreys tilida *tweji* (cho'chqa) ko'rinishida metaforaga aylanganini ko'rish mumkin. Yoki rus tilida "qo'rqqoq" ma'nosi *kak zayats* o'xshatishi bilan, turk tilida *tavşan yürekli* metaforasi bilan ifodalanadi.

Har bir lingvomadaniyatda shu xalqning mentalitetini, uning o'ziga xos milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettiruvchi turg'un o'xshatishlar mavjud bo'ladi. Masalan, "o'zbek tilidagi *musichaday beozor (odam)* o'xshatishini boshqa tillarda

uchratish qiyin. *Musichaday* o'xshatish etalonida milliy-madaniy konnotatsiya mavjud, unda "beozorlik" belgisining o'zbekka xos ta'kidi yaqqol o'z ifodasini topgan. Musichaga xos yumshoq tabiat va harakat o'zbek idrokida ijobiy talqin topishidan tashqari, bu mushfiq qush haqidagi islomiy rivoyat ham musichaday etalonining an'anaga kirishiga ta'sir etgani ehtimoldan holi emas. Ana shu tariqa *musichaday beozor* turg'un o'xshatishi beozorlikning o'zbekcha o'lchovi sifatida tamoman milliy obraz maqomini olgan¹. Lekin hamma lingvomadaniyatlarda ham shunday emas. Masalan, ingliz tilida "beozorlik" timsoli sifatida "kabutar" qabul qilinganini kuzatish mumkin: *As harmless as a dove* (Musichaday beozor). Yoki koreys tilida "sigirday beozor" birikmasini uchratish mumkin. Shuningdek, *cin gibi* o'xshatishi turk tiliga xos milliy-madaniy konnotatsiyani ifodalab, u "aqlli, bilimdon" belgisini ifodalashga xizmat qiladi. Chunki turk xalq ertaklarida *cin* (jin, ajina) aqlli, epchil, abjir obraz sifatida talqin qilinadi.

O'xshatishlar har bir xalqning iqlimi, fauna va florasini, joylashgan hududining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ham yaratiladi. Masalan, *So'fining tani shu topda Arabiston tog'larining saratondagi toshlariday qizib yonardi* (Cho'lpon. Kecha va kunduz). Cho'lpon tomonidan yaratilgan mazkur o'xshatishda Arabiston iqlimining juda issiqligidan kelib chiqqan holda, Razzoq so'fining ruhiy holati ifodalangan.

Mif, ertak, doston va badiiy asar qahramonlari vositasida ham muayyan o'xshatishlarning vujudga kelganligini kuzatish mumkin. Jumladan, o'zbek tilida "baquvvat, pahlavon, gavdali, juda ham kuchli, bahodir" ma'nosida *Alpomishday*; rus tilida "jasur, botir" ma'nosida *kak Axill*, ingliz tilida "jasur va botir" ma'nosida *as brave as Robim Hood* o'xshatishlari qo'llaniladi.

Umuman, o'xshatishlar har bir xalqning lingvomadaniy boyligi bo'lib, ular milliy dunyoqarash, dunyodagi hodisalarni milliy tasavvurlarga ko'ra taqqoslash, qiyoslash natijasida shakllanadi.

3. O'xshatishlar tarjimasining o'ziga xos jihatlari

Lingvomadaniyatlarining aksariyatida turg'un o'xshatishlarni obraz va uning mazmuni jihatidan bir-biriga muqobilligi, muqoyasa obyektlarining o'xshashligiga guvoh bo'lamiz. Xalqlarning ko'pgina xislat-xususiyatlarga nisbatan qarashlarining, munosabatlarining aksariyat hollarda bir-birlarinikiga o'xshashligi komparativ frazeologik birliklarning ham bir xil timsoliy mazmun kasb etishlariga sabab bo'ladi. Bunday holat, ayniqsa, genetik jihatdan qardosh xalqlar tillari ifoda vositalari o'rtasida ko'proq ko'zga tashlanadi. Bu mazkur xalqlarning tarixiy sharoiti va takomili jarayonidagi umumiy muvofiqliklar bilan belgilanadi.

O'xshatish obyektlari bo'lmish timsollarning bu tariqa o'zaro mosligi tillarda muqoyasaviy umumiylikning mavjudligidan dalolat beradi. Binobarin, badiiy muqoyasa asosida hosil bo'lgan turk va o'zbek tillari komparativ frazeologik birliklariga nazar tashlar ekanmiz, ularning ko'pchiligida muqoyasa obyektlarining o'xshashligiga guvoh bo'lamiz:

¹ Махмудов Н., Худойберганаева Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Маънавият, 2013. –Б. 10-11.

Deminden beri yukarıda talebelerimin vazifelerini tashih ediyordum. Kapı çalındı, Munise aşağıdan:

- Abacığım, misafir geldi, diye seslendi.

Taşlıkta siyah çarşaflı bir hanım geziniyor; yüzü kapalı olduğu için tanımadım, tereddütle:

- Kimsiniz efendim? diye sordum.

Birdenbire ince bir kahkaha koptu; hanım, **keci gibi** boynuma sıçradı. Meğerse Munise imiş (Reşat Nuri Güntekin. Çalıkuşu, 286-287).

Tarjimasi:

Uyda o'tirib o'quvchilarimning daftarlarini ko'rayotgan edim. Eshik taqilladi. Munisa pastdan:

- Opajon, mehmon keldi, - deb qichqirdi.

Tashqarida qora chorshafli bir xotin aylanib yurardi. Yuzi yopiq bo'lgani uchun taniyolmadim. Taraddudlanib:

- Kimsiz, afandim? – deb so'radim.

Birdan kulgi ko'tarildi. Xonim **mushuk singari** bo'ynimga tashlandi. Tavba, Munisa ekan! Yaramas qiz meni belimdan ushlab hovlida aylantira boshladi. Hech qo'ymay yuzimni, bo'ynimni o'pa ketdi. Chorshaf kichkinamni bo'yiga yetgan qizga o'xshatib qo'yibdi (M. Ismoilij tarjimasi. Choliqushi, 294).

Tarjima tilida asliyatda qo'llanilgan o'xshatishlarga ekvivalent o'xshatish topilmagan taqdirda, adekvatlik ko'p hollarda muqobil variantlar yordamida amalga oshiriladi. Masalan, turk va o'zbek tillaridagi *aslan gibi* / *arslonday* o'xshatishi kuchli, mard, azamat kishilarga nisbatan qo'llaniladi. Biroq turk tilida *aslan gibi* o'xshatish etalonining o'zbek tilidan farqli o'laroq, "sog'lom" ma'nosi ham mavjud. Mazkur komparativ frazeologizmdan quyidagi parchada aynan shu ma'noda foydalanilgan:

Ben, gözlerimde bir türlü durmayan yaşlar, tıkanan kuşyavruları gibi açık ağzımda boğuk hıçkırıklarla titrerken ihtiyar arkadaşım, pencereye döndü, karanlıkta ta uzaklara yumruğunu saklayarak:

- Allah belanı versin, **aslan gibi** çocuğu berbat ettin, dedi (Reşat Nuri Güntekin. Çalıkuşu, 370-371).

Tarjimon bu o'rinda *aslan gibi* komparativ frazeologizmidagi "sog'lom" ma'nosini ochib berish uchun o'zbekcha *oyday qiz* o'xshatishini qo'llagan. Odatda, sharq badiiy muqoyasa an'analarini tabiiy ravishda o'zida mujassamlashtirgan o'zbek tilida go'zal qizlarni «oy»ga o'xshatish me'yoriy hol hisoblanadi. Biroq o'zbek lafzida *oyday* o'xshatishi "sog'lom" ma'nosida ham qo'llaniladi. Agar tarjimon xuddi asliyatdagidek *arslonday bola (qiz)* deb tarjima qilganda, birinchidan, iboraning ma'nosi ochilmay qolgan bo'lardi. Ikkinchidan, asar qahramoni qiz, binobarin, o'zbek lingvomadaniyatida *arslonday* o'xshatishi faqat erkaklarga nisbatan ishlatiladi.

Demak, tarjima muvaffaqiyatli amalga oshirilgan. Qiyoslang: *Ko'zlarimdan yoshlar quyilar, ovqat tiqilib qolgan qush bolalari singari og'zimni katta ochib hiqillar, titrar ekanman, qari do'stim derazaga o'girildi, qorong'ida uzoqlarga musht do'laytirib: Xudo jazoingni bersin! Oyday qizni xarob qilding, - dedi* (M. Ismoilij tarjimasi. Choliqushi, 379).

Iqlim sharoitiga ko‘ra qor bilan tez-tez to‘qnashmaydigan Arabiston, Afrika, Misr Arab Respublikasining lingvomadaniyatlarida “qordek oppoq sochlar” o‘xshatishi uchramaydi. Chunonchi, qorning nimaligini ko‘z oldiga keltira olmagan mazkur madaniyatlarda ijobiy baholanayotgan biror narsaning “qor”ga qiyolanishi zaruriy obrazli ifodani yarata olmaydi. Shuning uchun bunday o‘xshatishni qayd etilgan mamlakatlarning tillariga tarjima qilganda, “sutdek oppoq sochlar” deb berish maqsadga muvofiqdir.

Yoki “ko‘pgina oq rangli narsalarning rus tilidagi singari o‘zbek tilida ham obrazli tarzda “qor”ga muqoyasa etilishi nutqiy an’anaga aylangan bo‘lishiga qaramasdan, ijobiy ta’riflanayotgan oppoq tishlar “qor”ga emas, balki qimmatbaho “sadaf”ga qiyos etiladi: *Net, Xor v gorod uexal, - otvechal paren, ulibayas i pokazivaya ryad belix, kak sneg, zubov – ZO, 28 // Yo‘q, Xor shaharga ketgan, - dedi yigit kulimsirab, sadafdek oppoq tishlarini ko‘rsatib – O‘X, 15*¹.

O‘zbek she’riyatida *tunday* o‘xshatishidan sochning qoraligini ifodalash uchun keng foydalaniladi:

Kel endi tashlama, qo‘yma

Bu tunning qo‘ynida yolg‘iz.

Hijronni boshimga yoyma,

Ey *tundek* sochi qora qiz (Cho‘lpon. Tun).

Shotland lingvomadaniyatida sochning qoraligi zog‘(qarg‘a)ga qiyoslanadi. Binobarin, Shotlandiya shimoliy o‘lka bo‘lib, u yerda yilning deyarli barcha faslida zog‘larni uchratish mumkin. Mazkur o‘xshatishni shotlandiyalik shoir Robert Byornsnning “John Anderson” she’rida uchratish mumkin. B.Xolbekova “John Anderson” she’rining rus va qozoq tillaridagi tarjimalarini quyidagicha tahlil qiladi:

John Anderson my jo, John,

When we were first acquent,

Your *locks were like the raven,*

Your bonie brow was brent.

Mazmuni: “Qadrdonim, mening do‘stginam Jon Anderson, birinchi bor sen bilan ko‘rishganimizda, sochlaring zog‘(qarg‘a) rangiga o‘xshar (ya’ni qop-qora edi, yosh eding), barq urib do‘ng peshonangni bezab turardi...”. Ingliz tilida agar soch qarg‘aga o‘xshatilsa, ingliz o‘quvchisi faqat qarg‘a(zog‘)ning o‘zini emas, balki uning rangini tushunadi. Tadqiqotchi *Your locks were like the raven, Your bonie brow was brent* misrasining rus tarjimoni S.Marshak tomonidan: *Gustoy krutoy tvoy lokon, Bil cheren tochno smol* tarzida tarjima qilinib, ingliz tilida “qarg‘a”ga qiyoslangan soch “mum” (saqich)ga aylanganligini, qozoq tarjimoni Qubondiq Shang‘itboyev tomonidan esa: *Samay shashqn togilgen, Qara edi g‘oy komirden* kabi qozoqchalashtirilishi natijasida ruschadagi “mum” (saqich) sochlari qozoqchada “ko‘mirdan ham qora”ga aylanganini aytadi².

¹ Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Дарслик. –Тошкент: Фан, 2005. –Б. 219-220.

² Сирождидинов Ш., Одилова Г. Бадий таржима асослари. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2011. –Б. 80.

Umuman, qator madaniyatlarda qora rangni tasvirlash uchun “zog”, “qarg’a”, “quzg’un” soʻzlaridan keng foydalaniladi. Bunday tasviriy vositalar turk lingvomadaniyatida quyidagicha uchraydi:

Topaç gibi yusuvarlak, ak gözlü parlak dişli, kıpkırmızı ağızlı, kuzguni siyah bir Arap: Cafer Ağa... Kendisine, sadece Cafer diyenlere mektepte cevap vermemekle iltifa eder, fakat sokakta taş atarmış (Reşat Nuri Güntekin. Çalıkuşu, 175).

Tarjimasi:

Boʻri bolasidek yumaloq, oq koʻz, yaltiroq tishli, qip-qizil labli, qop-qora arab bola – Jaʼfar ogʻa. Uni birov Jaʼfar deb chaqirsa, maktabda hech qanday javob bermay, koʻchaga chiqqach, tosh otar ekan (M.Ismoilij tarjimasi. Choliqushi, 188).

Koʻrinadiki, turk tilidagi *kuzguni siyah* rangidagi bola oʻzbek tilida *qop-qora arab bolaga* aylangan. Chunki quzgʻunning rangini tushunish oʻzbek lingvomadaniyatiga xos emas.

Aytilganlar bilan birga, “zog”, “qarg’a”, “quzg’un” soʻzlaridan salbiy munosabatni ifodalashda, xususan, vahshiylikni obrazli tasvirlashda istifoda etiladi:

O ağır ve korkak tavırlı, durgun bakışlı kızlar; yaralı ceylanı kovalayan av köpeklerine dönmüşlerdi. Kara bacaklarının üstünde sert bir çeviklikle sıçırıyorlar, leş kargaları gibi vahşi çığlıklar kopararak etrafımda dönüyorlardı (Reşat Nuri Güntekin. Çalıkuşu, 182).

Tarjimasi:

Ogʻir, qoʻrmoq tabiat, loqayd qizlar yarali ohuni quvlagan ov itlariga oʻxshardilar. Ular qora oyoqlari bilan chaqqon irgʻishlashar, oʻlimtik ustidagi quzgʻunlar singari yirtqichlarcha qichqiriqlar koʻtarishib, Munisa atrofida yugurishardi (M.Ismoilij tarjimasi. Choliqushi, 197).

Asliyat tilida muayyan tasavvurni ifoda etadigan ayrim oʻxshatishlarning tarjima tilida ekvivalenti yoki muqobil varianti boʻlmasligi mumkin. Bunday holda tarjima amaliyotida erkin soʻzlardan foydalaniladi. Masalan:

– *Asıl yalancı senin gibisine derler. Benim babam, bikez bile sınıfının ikincisi olmamış. Hep sınıfının birincisiymiş. Anladın mı sen?*

– **Bal gibi (yalan)** işte... *Senin, baban atmış... Her yıl sınıfının birincisi olan asıl benim babam...*

– *Benim babam atmaz bikez...* (Aziz Nesin. Şimdiki Çocuklar Harika).

Tarjimasi:

– *Oʻzing ham aldoqchi ekansan. Mening dadam sinfda hecham qolmaganlar. Nuqul aʼlo oʻqiganlar. Tushundingmi? – dedi boshqa bir bola boʻynini choʻzib.*

– **Gʻirt yolgʻon** bu. *Dadang seni aldayapti. Aʼlochi deb mening dadamni aytsa boʻladi.* (M. Hakimov tarjimasi. Gʻaroyib bolalar, 101).

Oʻzbek lingvomadaniyatida yolgʻon asal (bal)ga qiyoslanilmaydi. Shunga koʻra, tarjimon uni **gʻirt yolgʻon**, deb oʻgʻirgan.

Tarjima jarayonida baʼzan oʻxshatishlar tushirib qoldirilgan holatlarga ham duch kelinadi. Qiyoslang:

Kadıncağız, durumunu doğumevinin başhemşiresine ağlayarak yanayakıla anlatmış. Kocası telefonda sorunca, oğlu oldu, demesi için yalvarmış. Kadına acıyan başhemşire de, adam telefon edince,

*-Müjde, **tosun gibi** bir oğlunuz oldu!... demiş* (Aziz Nesin. Şimdiki Çocuklar Harika, 48).

Tarjimasi:

Hikmatning onasi tug‘ruqxonaning bosh hamshirasiga yig‘lamoqdan beri bo‘lib ahvolni tushuntiribdi. Mabodo erim telefon qilib qolsa, qizligini aytmang, deb yalinibdi.

-Suyunchini cho‘zavering, o‘g‘illik bo‘ldingiz, - debdi bosh hamshira ham otani qutlab” (M. Hakimov tarjimasi. G‘aroyib bolalar, 133-134).

Ko‘rinadiki, o‘g‘il farzandlarni pahlavon, botirga obrazli muqoyasa qilingan an‘anaviy – *tosun gibi* o‘xshatish etaloni tarjimada tushirib qoldirilgan. Bu esa o‘z navbatida asliyat matni badiiy qiymatining pasayishiga, ifoda mazmunining xiralashishiga olib kelgan.

Ma‘lumki, *müjde*, ya‘ni *suyunchi* so‘zi xis-hayajonli holatni ifodalash vositasi hisoblanadi. Hayajonli munosabatning bunday tasviridan so‘ng *tosun gibi* o‘xshatishining qo‘llanilishi asardagi obrazli tasvirning, muqoyasaning ta‘sir kuchini yanada oshirishga xizmat qilgan. Shuningdek, turk tilida *tosun* so‘zi “novvos” ma‘nosida qo‘llanish bilan birga, “pahlavon, botir” ma‘nosidagi obrazli metafora vazifasini ham o‘taydi. Shundan kelib chiqqan holda, asliyatdagi *tosun gibi* iborasini o‘zbek tilida ayni ma‘noda qo‘llaniladigan *qo‘chqorday* o‘xshatishi vositasida, ya‘ni *qo‘chqorday o‘g‘il ko‘rdingiz* tarzida tarjima qilish maqsadga muvofiq bo‘lardi.

Umuman, tarjima jarayonida o‘xshatishlar turli-tuman usullar vositasida, aksariyat hollarda, to‘la ekvilentlar va muqobil variantlar usulida tarjima qilinadi. Ba‘zan tarjimada o‘xshatishlar tushirib qoldiriladi.

5-MA‘RUZA

MILLIY MADANIYATNING STEREOTIPLARI

Reja:

1. “Stereotip” tushunchasi
2. Stereotip turlari
3. Stereotip yuzaga kelishining sabablari

Tayanch so‘z va iboralar: stereotip, tasavvur, milliy stereotip, etnik stereotip, ijtimoiy stereotip, muloqot stereotiplari, mental stereotiplar, madaniy stereotiplar, etnomadaniy stereotiplar.

1. “Stereotip” tushunchasi

Har qanday madaniyat o‘zining dunyoni idrok qilishiga asoslangan, o‘z tafakkuri va xulq-atvorining stereotipini shakllantiradi. *Stereotip* – muayyan guruh yoki jamoaning soddalashgan, sxemalashgan, emotsional bo‘yoqdor va favqulodda

barqaror bo'lgan obrazi, turli madaniyat vakillarining tili va tafakkurining o'ziga xosligidir. *Stereotip* – u yoki bu xalqning milliy xarakteri haqida obyektiv ma'lumot beradi. V.A. Maslovaning ta'biricha, “stereotip dunyoda mavjud tip bo'lib, u faoliyat, xatti-harakat va h.k.ni o'Ichaydi”¹. Stereotiplar hech qachon alohida kishilarda paydo bo'lmaydi, ular har doim guruhlarda yuzaga keladi.

“Stereotip” termini (yunon. stereos – qattiq, typos – iz,tamg'a) amerikalik sotsiolog U. Lippman tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. U 1922-yilda nashr etilgan “Jamoat fikri” nomli kitobida stereotiplarning jamoat fikri tizimidagi o'rni va rolini aniqlashga harakat qilgan. U. Lippman stereotipni bizning ongimizga yetib bormasidan oldin his-tuyg'ularimizdagi ma'lumotlarga muayyan ta'sir ko'rsatadigan atrof-muhitni alohida idrok qilish shakli sifatida tushuntirgan².

U. Lippmanga ko'ra, inson uni o'rab olgan atrof-muhitni uning butun qarama-qarshiliklari bilan anglashga harakat qilib, o'zi bevosita kuzatmagan hodisalar haqida “o'zining miyasida manzara” hosil qiladi. Inson o'z hayotida bevosita qarshilashmagan juda ko'p narsalar haqida oldindan aniq tasavvurga ega bo'ladi. Shunga o'xshash stereotiplar tasavvuri mazkur individumning madaniy muhiti ta'sirida shakllanadi: “Aksariyat hollarda biz u yoki bu hodisani oldin ko'rib, keyin unga aniqlik kiritmaymiz, aksincha, oldin u yoki bu hodisani o'zimiz uchun aniqlab, so'ngra uni kuzatamiz. Tashqi dunyoning butun chalkashliklaridan bizning madaniyatimizga aloqadorinigina yulib olamiz va biz mazkur ma'lumotni stereotip shaklida qabul qilishga moyil bo'lamiz”³. Stereotiplar insonga olam haqida yaxlit tasavvurga ega bo'lish, o'zining tor ijtimoiy, geografik va siyosiy muhitidan chiqishga imkon beradi.

U. Lippman stereotiplar tadqiqi nazariyasiga asos sogan bo'lsa, 1933-yilda amerikalik olimlar D. Kas va K. Breyllilar milliy stereotiplarni o'rganish metodikasini ishlab chiqishdi. D. Kas va K. Breyllilarning tadqiqotida bir qancha etnik guruhlarining o'ziga xos xususiyatlari o'rganildi.

Keyingi yillarda etnik stereotiplarni o'rganishga bag'ishlangan qator tadqiqotlarni tahlil qilgan psixolog O. Klenberg “etnik stereotip” tushunchasini quyidagicha belgilagan: “Etnik stereotip –insonlar ongidagi o'zlari yoki boshqa milliy guruhlar haqidagi manzara. Bunday obrazlar yoki tasavvurlar jamiyatda keng tarqalgan bo'ladi; odatda, ular ob'ektiv borliqqa nisbatan o'ta jo'n va qabul qilinmaydigandir”⁴.

Aksariyat tadqiqotchilar etnik stereotiplarni muqarrar, lekin xavfli hodisa hisoblashadi. Ko'pchilik lug'atlarda “stereotip” so'zi salbiy ma'noda qayd qilingan. Jumladan, M. Korduellning psixologiyadan tuzgan lug'atida stereotipga shunday ta'rif berilgan: “Stereotip – ma'lum guruh yoki kategoriyadagi kishilar haqidagi keskin, ko'pincha yuzaki tasavvur. Biz umumiyatda yuzakilikka moyil bo'lganimiz uchun ham boshqa insonlarning xulq-atvorini oldindan ko'rish uchun stereotiplarni shakllantiramiz. Mazkur stereotiplar ko'pincha salbiy mohiyat, soxta tasavvur va tahqirlash asosiga ega bo'ladi. Stereotiplar har doim ham yolg'on

¹ Маслова В.А. Связь мифа и языка // Фразеология в контексте культуры. –М., 1999. –С. 63.

² Lippman W. Public Opinion. -N.Y.,1950. -P. 23, 95.

³ Lippman W. Public Opinion. -N.Y.,1950. -P. 81.

⁴ Klenberg O. Tensions Affecting International Understanding. 1950. –P. 93.

bo'lmaydi; odatda, ularda ma'lum ma'noda haqiqat bo'ladi. Stereotiplarni ko'pchilik tomonidan bo'lishilishi ularning singib ketishiga yordam beradi. Stereotiplar vaqt o'tishi bilan o'zgarishi mumkin, lekin stereotip sohiblarining o'zlashtirilgan tasavvurlardan qutulishi qiyin bo'ladi"¹.

2. Stereotip turlari

Stereotip hodisasi nafaqat tilshunoslarning ishlarida, balki sotsiologlar, etnograflar, kognitologlar, psixologlar va etnopsixolingvistlarning ham tadqiqotlarida o'rganiladi. Ushbu fanlarning har qaysi vakili stereotiplarning xususiyatini o'z sohasining tadqiqoti nuqtayi nazaridan belgilaydi. Shunga ko'ra, ijtimoiy stereotiplar (kasbiga, yoshiga ko'ra), muloqot stereotiplari, mental stereotiplar, madaniy stereotiplar, etnomadaniy stereotiplar va h.k. farqlanadi. Masalan, ijtimoiy stereotiplar shaxsning tafakkuri va muomalasini ko'rsatadi. Etnomadaniy yoki milliy stereotiplar eng ko'p o'rganilgan bo'lib, ular biron bir xalqqa xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni ifodalaydi. Etnomadaniy stereotiplar milliy guruhlar o'rtasidagi munosabatlarni ko'rsatadi, muayyan millatning o'zini o'zi anglashi va mentalitetining tarkibiy qismi hisoblanadi, shuningdek, milliy xarakter bilan chambarchas bog'liq bo'ladi.

Lingvokulturologiyani ko'proq etnomadaniy, ya'ni milliy stereotiplar qiziqtiradi. Masalan, yaponlar bilan dastlab muloqotga kirishgan yevropaliklar yaponlarning qayg'uli hodisalar, jumladan, yaqin qarindoshlarining kasalligi yoki o'limi haqida yuzlarida tabassum bilan gapirishlaridan hayratga tushishgan va hozirgacha hayratlanishadi. Bu kabi hodisalar berahm, shavqatsiz yapon stereotipining shakllanishiga asos bo'lgan. Biroq mazkur holatda tabassumni Yevropa madaniyatining o'lchovlaridan emas, balki yapon madaniyatining o'lchovlaridan kelib chiqqan holda tushunish maqsadga muvofiqdir. Chunki qayd qilingan holat yaponlarning atrofdagilarni o'zining qayg'usi bilan bezovta qilmasligini namoyon qiladi.

Madaniyatlararo muloqotda o'zbeklar mehmondo'stligi, ruslar tavakkalchiligi, qozoqlar qaysarligi, turklar hissiyotlilik, xitoyliklar sertakallufigi, yaponlar xushmuomalaligi, estonlar sustkashligi, italyanlar qiziqqonligi, inglizlar sovuqqonligi, nemislar tartibga aniq rioya qilishi bilan butun xalq haqidagi stereotip tasavvurlarni yuzaga chiqargan².

Qayd qilingan etnomadaniy stereotiplar orasida, ayniqsa, nemis stereotipi o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Nemis madaniyatida tartib, aniqlik, puxtalik, o'z vaqtida bo'lishlik, buyruqqa, qonunlarga hurmat, pog'onalilik, maqsadga intilish, ratsionalizm sifatida tushuniladi. Nemis mentalitetining stereotiplari asosida protestantlik etikasining xususiyatlari yotadi. Unda har bir kishi o'zining xatti-harakatlari uchun Xudo oldida javob beradi. Shuning uchun ham nemislar uchun

¹ Кордуэлл М. Психология А-Я. Словарь-справочник. –М., 2000.

² Усманова Ш. Этномаданий стереотипларнинг лингвомаданий таҳлили // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. VI. –Тошкент: "Akademnashr", 2015. –Б. 120-121.

qonun muqaddas, barcha narsadan ustun hisoblanadi: “Die Gesetze ohne Ansehen der Person handhaben” (Mansabdan qat’iy nazar, qonun barcha uchun bir).

Nemis stereotipidagi tartib, qonunlarga hurmat xususiyatini quyidagi misolda ham yaqqol ko‘rish mumkin:

“Germaniyada faoliyat olib borayotgan bir ingliz jurnalisti tungi soat 2da baxtsiz hodisaning guvohi bo‘lgan: bo‘sh yo‘lni kesib o‘tayotgan piyodani birdaniga paydo bo‘lgan mashina urib yuborgan. Jabrlangan piyodani kasalxonaga olib ketishgan. Jurnalist nemis politsiyachisidan endi nima bo‘lishini so‘raganda, politsiyachi: “Hech narsa bo‘lmaydi, agarda yashab ketsa, 50 marka jarima to‘laydi, chunki u yo‘lni o‘tish mumkin bo‘lmagan joyda kesib o‘tdi”, - deb javob qaytargan”.

Xalqaro latifalar, turli ko‘rinishdagi hazillar, milliy badiiy adabiyot, folklor, xalq og‘zaki ijodi va milliy til stereotip tasavvurlarning keng tarqalgan manbalari hisoblanadi. Stereotip tasavvurlar asosida milliy xarakterlarni ochib berishga qaratilgan quyidagi latifani ko‘rib chiqamiz:

“Bir kuni turli millat vakillarini kino ko‘rishga yuborishibdi. Filmning mazmuni quyidagicha ekan: cho‘g‘dek yonayotgan cho‘l va qizdirayotgan quyosh. Erkak va ayol zo‘rg‘a sudralib ketishmoqda. Birdan erkak qayerdandir sersuv apelsin topadi va uni ayolga beradi. Tomoshabinlarga shunday savol berilibdi: U qaysi millat vakili?”. Fransuz-tomoshabin shunday javob beribdi: “Faqat fransuzgina ayolga shunday sermulozamat bo‘lishi mumkin!” Rus: “Yo‘q. Bu rus! Buni qarang, ahmoq. O‘zi yeyishi mumkin edi”. Yahudiy: Yo‘q, bu yahudiy. Kim ham cho‘ldan apelsin topa olardi?” Mazkur stereotiplar vositasida fransuzlarning sermulozamatligi, ruslarning beparvoligi va yahudiylarning uddaburonligi ko‘rsatilgan.

Stereotiplarning avtostereotip va geterostereotip turlari ham mavjud. Avtostereotiplar kishilarning o‘zlari haqida nima o‘ylashlarini, geterostereotiplar boshqa xalqlar haqidagi o‘y-fikrlar, munosabatlarni (ko‘proq tanqidiy munosabatlarni) aks ettiradi. Masalan, o‘z xalqida tejamkorlik hisoblangan odat, boshqa xalqda kuzatilganda xasislik sifatida baholanadi¹.

Kishilar etnomadaniy stereotiplarni namuna sifatida qabul qilishadi va “boshqalarga kulgi bo‘lmaslik” uchun ularga moslashishga harakat qilishadi. Shuning uchun ham stereotiplar kishilarga katta ta’sir ko‘rsatadi. Stereotiplarda aks etgan xususiyatlar kishilarda ham shakllana boshlaydi. Etnomadaniy stereotiplarni o‘rgangan etnopsixologiya mutaxassislarining qayd qilishlaricha, iqtisodiy jihatdan yuksak darajada rivojlangan millatlarda aqllilik, ishbilarmonlik, uddaburonlik, iqtisodiy jihatdan qoloq bo‘lgan millatlarda esa mehr-muruvvat, samimiylik, mehmondo‘stlik kabi fazilatlar mujassamlashgan bo‘ladi².

¹ Акиншина А. А. Стереотипы национальной культуры в межкультурном общении. –Н.Новгород: НГТУ, 2009.

² Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С. 108.

S.G.Ter-Minasovaga ko‘ra, ingliz jamiyatida kasbiy mahorat, mehnatsevarlik, mas‘uliyat va h.k., rus jamiyatida esa mehmondo‘stlik, kirishimlilik, haqqoniylik singari hislatlar qadrlanadi¹.

V.A.Maslovaning fikricha, “stereotiplar har doim milliy bo‘ladi, agar boshqa madaniyatlarda ayni stereotiplar uchrab qolsa, unda ular haqiqiy emas. Yoki ular bir-biriga to‘la mos kelsa ham baribir qaysidir jihatlari bilan farq qiladi. Masalan, turli madaniyatlarda navbatga turish holatlari har xil bo‘ladi, shunga ko‘ra stereotip muomalasi ham farq qiladi. Rossiyada “Kim oxiri?” deb so‘raladi yoki shunchaki navbatga turiladi. Yevropa mamlakatlarining aksariyatida navbatga turish uchun maxsus apparatdan chipta (raqam yozilgan kichik kvitansiya) yirtib olinadi va shundan keyin darcha tepasidagi elektron raqamlar ta‘qib qilinadi”².

Amerika va Janubiy Koreyada ham bank, pochtaxona, kasalxon va x.k.dagi navbat maxsus apparatdan yirtib olingan chiptaga muvofiq ta‘qib etiladi. O‘zbek madaniyatida ham navbatga turish uchun “Kim oxiri?” deb so‘raladi. Ba‘zan juda katta navbat bo‘lgan holatlarda ro‘yxat qilinadi.

3. Stereotip yuzaga kelishining sabablari

Stereotip yuzaga kelishining sabablari turlichadir. Ulardan asosiylari quyidagicha:

1. Ongning himoyali reaksiyasi. Informatsiyalar hajminig doimiy ravishda o‘sib borishidan miyani haddan ziyod zo‘riqishi himoyalash. Axborotlarni stereotiplashtirish miya zo‘riqishini tabiiy shaklda himoyalashni yuzaga chiqaradi. Mazkur himoyasiz inson ongi doimiy mulohazalardan boshi berk ko‘chaga kirib qolishi mumkin. Stereotiplarning mavjudligi bu jarayonni yengillashtiradi. Kishilar sodir bo‘layotgan hodisalarga har doim ham e‘tibor bermasdan, ya‘ni har safar hissiyot, iztipoblarga berilmasdan ularni o‘zlarining tajribasidan ma‘lum bo‘lgan mavzuiy guruhlariga kiritishadi. Doimo o‘zgarishda bo‘lgan dunyo insonni kelib tushayotgan axborotlarni qulayroq va ixchamroq modellarga tasniflashga majbur qiladi. Bunday modellar stereotiplar, deb nomlanadi. Stereotiplarni rad etish insondan butun diqqat-e‘tiborini jalb etishni talab qilib, uning hayotini bitmas-tuganmas sinovlar va xatolarga to‘ldirgan bo‘lardir. Stereotiplar insonga o‘rab olgan dunyoni farqlay olishi, uni soddalashtirishi, tartibga solishida yordam beradi. Insonni har safar “Amerika ochish” yoki “radio ixtiro qilish”dan xalos qiladi. Demak, insonning o‘z hayotida stereotiplardan foydalanishi tabiiy hol sanaladi.

1. O‘z guruhining qadriyatlari, qiziqishlari, o‘bro‘yi va h.k.ni himoyalash. O‘zini muayyan madaniyatga aloqador qilish va boshqa xalqlar bilan qiyoslash har bir insonga uning o‘ziga xosligini, individualligini his qilishiga yordam beradi. Masalan, fransuzlar nazdida belgiyaliklar hazil-mutoyibadan yiroq, kaltafahm, shetsariyaliklar – xasis, ziqna, maydakash, italyanlar – yolog‘on-yashiqnlarni qo‘shib gapiradigan, turklar – jismonan baquvvat, inglizlar xudbin xalqdir.

Inson stereotiplarni turli yo‘llar vositasida o‘zlashtiradi.

¹ Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. М.: Слово, 2000. –С. 255.

² Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С. 110.

Birinchi dan, boshqa guruhlar haqida o'ylash "odati" ma'lum ma'noda "ona suti orqali" o'zlashtiriladi. Stereotiplarning aksariyati ota-onalar tomonidan farzandlarning ongiga singdirilgan obrazlar orqali o'tadi va rivojlanadi. Stereotiplar 12 yoshdan 30 yoshgacha bo'lgan davrda batamom shakllanib mustahkamlanadi va ularni bu yoshdan keyin o'zgartish juda qiyin kechadi. Binobarin, bu nafaqat begona guruhlariga aloqador, balki boshqa guruhlar nazdidagi o'z millatiga ham tegishli bo'ladi. Masalan, o'zbek xonadonida bolaga "o'zbeklar mehmodo'st, bag'rikeng" yoki "lo'lilar firibgar, tovlamachi" deyilsa, bola so'zsiz mazkur stereotiplarni qabul qiladi.

Ikkinchi dan, stereotiplar cheklangan shaxsiy aloqalar vositasida ham yuzaga kelishi mumkin. Masalan, sizni bozorda Tojikistondan kelgan savdogar aldasa, siz butun tojik xalqi haqida tovlamachi degan noto'g'ri xulosaga kelishingiz mumkin. Bunday holatda stereotip insonning cheklangan informatsiyasi natijasida paydo bo'ladi.

Uchinchi dan, stereotiplarning vujudga kelishida ommaviy-axborot vositalarining alohida o'rni bo'ladi. Ommaviy-axborot vositalarining stereotiplarni shakllantirish imkoniyati cheklanmagan. Ko'pchilik uchun matbuot, radio va televideniya ishonchli manba sanaladi. Ommaviy-axborot vositalarining fikri ommaning fikriga aylanadi.

Umuman, har qanday shaxs muayyan madaniyatlar bilan bog'langan stereotiplar olamida yashaydi. Stereotip turli madaniyat vakillarining tili va tafakkurining o'ziga xosligidir. Stereotiplarni o'rganish, madaniyatlararo muloqotlarda yuzaga chiqishi mumkin bo'lgan tushunmovchiliklarni, to'qnashuvlarni oldini oladi.

IV. AMALIY MASHG'ULOTLAR MATERIALLARI

1-AMALIY MASHG'ULOT MADANIYAT VA UNING O'RGANILISHI

Reja:

1. “Madaniyat” tushunchasi
2. Madaniyatshunoslikda madaniyatning o'rganilishi
3. Madaniyat va inson
4. Madaniyat va tamaddun

Tayanch soʻz va iboralar: til, madaniyat, inson, jamiyat, badaviy turmush, sahroi turmush, madaniy turmush, o'qimishlilik, ta'lim-tarbiya, ma'rifat, madaniyatli shaxs, qishloq xo'jaligi, hurmatlash, ehtirom, artefaktlar dunyosi, faoliyat, tamaddun, madaniyatlilik.

1. “Madaniyat” tushunchasi

Madaniyat lingvokulturologiyaning asosiy tushunchalaridan biridir. Shuning uchun madaniyatning ontologiyasini, uning semiotik va boshqa xususiyatlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Madaniyat - jamiyat, inson ijodiy kuch va qobiliyatlari tarixiy taraqqiyotining muayyan darajasi. Kishilar hayoti va faoliyatining turli ko'rinishlarida, shuningdek, ular yaratadigan moddiy va ma'naviy boyliklarda ifodalanadi. “Madaniyat” tushunchasi muayyan tarixiy davr (antik madaniyat), konkret jamiyat, elat va millat (o'zbek madaniyati), shuningdek, inson faoliyati yoki turmushining o'ziga xos sohalari (masalan, mehnat madaniyati, badiiy madaniyat, turmush madaniyati)ni izohlash uchun qo'llaniladi. Tor ma'noda “madaniyat” termini kishilarning faqat ma'naviy hayoti sohasiga nisbatan ishlatiladi.

“Madaniyat” arabcha madina (shahar) so'zidan kelib chiqqan. Arablar kishilar hayotini ikki turga: birini *badaviy* yoki *sahroi turmush*; ikkinchisini *madaniy turmush* deb ataganlar. Badaviylik – ko'chmanchi holda dashtu sahrolarda yashovchi xalqlarga, madaniylik – shaharda o'troq holda yashab, o'ziga xos turmush tarziga ega bo'lgan xalqlarga nisbatan ishlatilgan¹.

O'zbek tilida *madaniyat* so'zi (arab. – sivilizatsiya) quyidagi ma'nolarda qo'llaniladi: 1) jamiyatning ishlab chiqarish, ijtimoiy, ma'naviy-ma'rifiy hayotida qo'lga kiritgan yutuqlari; 2) biror ijtimoiy guruh, sinf yoki alqning ma'lum davrda qo'lga kiritgan shunday yutuqlari; 3) o'qimishlilik, ta'lim-tarbiya ko'rganlik, ziyolilik, ma'rifat; 4) madaniyatli shaxs talablariga javob beruvchi sharoit; 5) qishloq xo'jaligida (o'simlik yoki ekinning turlarini) yetkazish, o'stirish, yetishtirish².

¹ O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 5-jild. -Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2003. –B. 372-373.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 521.

Yevropada “madaniyat” deyilganda, dastlab insonning tabiatga ko‘rsatadigan maqsadga muvofiq ta’siri, shuningdek, insonga ta’lim-tarbiya berish tushunilgan (lot. cultura - yerni ishlash, parvarishlash; tarbiya, rivojlanish, hurmatlash, ehtirom; ruschadagi “kultura” so‘zi ham shundan olingan).

XVIII asrdan e’tiboran *kultura* so‘zi bilan insonning faoliyati, uning aniq bir maqsadga yo‘nalgan fikrlashi tufayli yuzaga kelgan barcha narsalar tushunila boshlangan. Biroq mazkur so‘z dastlab “insonni tabiatga ta’siri, inson manfaatlari yo‘lida tabiatni o‘zgartirish, ya’ni yerni ishlash” ma’nosida qo‘llanilgan. Kultura – ijtimoiy-gumanitar bilishning fundamental tushunchalaridan biri sanaladi. Mazkur so‘z XVIII asrning ikkinchi yarmi (“Ma’rifat asri”)dan boshlab ilmiy termin sifatida iste’molga kirgan¹. Madaniyat faqat mavjud me’yor va urf-odatlariga rioya qilish qobiliyatini rivojlantirishni emas, balki ularga rioya qilish istagini rag‘batlantirishni ham o‘z ichiga olgan.

Demak, madaniyat biyologik mahsulot emas, balki ijtimoiy mahsulotdir.

2. Madaniyatshunoslikda madaniyatning o‘rganilishi

1960-yillarda madaniyat haqidagi mustaqil fan sifatida madaniyatshunoslik (kulturologiya) shakllandi. U falsafa, tarix, antropologiya, sotsiologiya, psixologiya, etnologiya, etnografiya, tilshunoslik, san’atshunoslik, semiotika, informatika singari fanlar kesishgan nuqtada vujudga keldi. Hozirgi kunda madaniyatshunos olimlar tomonidan madaniyatni tushunish va aniqlashdagi qator nuqtayi nazarlar ajratilgan. Ulardan ayrimlarini quyida ko‘rib chiqamiz.

1. *Tasviriy nuqtayi nazarda* madaniyatning alohida elementlari - urf-odatlar, faoliyatlar, qadriyatlar, ideallarning turlari va h.k.ga e’tibor qaratiladi. Mazkur nuqtayi nazarga ko‘ra, “madaniyat bizning hayotimizni hayvonsifat ajdodlarimizning hayotidan ajratadigan yutuqlar va institutlar majmuyi” sifatida belgilanadi. U ikki maqsadga: insonlarni tabiatdan himoya qilish va insonlarning o‘zaro munosabatlarini tartibga solishga xizmat qiladi (Z. Freyd). Madaniyatning paydo bo‘lishi xususidagi ro‘yxatning to‘liq berilmagani mazkur nuqtayi nazarning kamchiligi hisoblanadi.

2. *Qadriyat nuqtayi nazarda* madaniyat insonlar tomonidan yaratilgan ma’naviy va moddiy boyliklarning majmuyi sifatida talqin qilinadi. Obyekt qimmatga ega bo‘lishi uchun inson unda qadrlil xususiyatlar mavjudligini anglashi kerak. Obyektlar qimmatliligini belgilash qobiliyati inson ongida qadriyatlar haqidagi tasavvurlarni paydo bo‘lishi bilan bog‘liq bo‘ladi. Biroq tasavvur ham muhim hisoblanadi, chunki uning yordamida yaratiladigan mukammal namunalar va ideallar mavjud obyektlar bilan qiyoslanadi. M. Xaydegger (M. Vebyer, G.Fransev, N.Chavchavadze)ga ko‘ra, madaniyat yuksak qadriyatlarni inson qadr-qimmatini madaniylashuv yo‘li bilan amalga oshirishidir. Ushbu nuqtayi nazarning kamchiligi unda madaniyat tushunchasining toraytirilishidir. Chunonchi, unga insonning turli faoliyatlari emas, balki faqat qadriyatlarga kiritiladi.

¹ Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М., 2001. –С.12.

3. *Faoliyat nuqtayi nazarida* madaniyatga faoliyatning alohida turi, ya'ni inson ehtiyojlarini qondirishga xos bo'lgan usul sifatida qaraladi.

4. *Funksionistik nuqtayi nazar*da madaniyat jamiyatdagi informatsion, moslashuv, kommunikativ, normativ, baholash, integrativ, ijtimoiylashuv va boshqa funksiyalar vositasida tavsiflanadi.

5. *Germenevtik nuqtayi nazar*da madaniyatga ko'plab matnlarga qaralgandek munosabatda bo'linadi. Ular uchun madaniyat – matnlar majmuyi, aniqrog'i, matnlar majmuyini yaratuvchi mexanizm sanaladi (Yu.M.Lotman). Matnlar – madaniyatning joni va qoni. Bu nuqtayi nazarning kamchiligi matnni bir xil tushunib bo'lmaslikdir.

6. *Me'yoriy nuqtayi nazar*da madaniyatga insonlar hayotini belgilovchi, dasturlovchi me'yorlar va qoidalar yig'indisi sifatida qaraladi (V. N. Sagatovskiy).

7. *Ma'naviy nuqtayi nazar* tarafdorlari madaniyatni jamiyatning ma'naviy hayoti, ma'naviy ijodning g'oyalari va mahsulotlari sifatida izohlashadi. Jamiyatning ma'naviy hayoti madaniyatdir (L. Kertman). Mazkur nuqtayi nazarning kamchiligi unda madaniyat tushunchasining toraytirilishidir. Bu o'rinda moddiy madaniyatning ham mavjudligini unutmaslik kerak.

8. *Dialogik nuqtayi nazar*da madaniyat – “madaniyat dialogi” (V. Bibler) subyektlarning muloqot qilish shakli sifatida talqin qilinadi. Muayyan xalqlar, millatlar tarafidan yaratilgan etnik va milliy madaniyatlar ajratiladi. Milliy madaniyatlar ham o'z navbatida submadaniyatlarga, ya'ni ijtimoiy qatlam va guruhlarning madaniyatlariga bo'linadi. Shuningdek, turli xalqlarni birlashtiradigan, masalan, xristianlarning madaniyati singari metamadaniyat ham mavjud. Mazkur madaniyatlarning barchasi bir-biri bilan o'zaro muloqotga kirishadi. Milliy madaniyat qanchalik ko'p rivojlangan bo'lsa, u boshqa madaniyatlar bilan shunchalik ko'p aloqaga kirishadi.

9. *Informatsion nuqtayi nazar*da madaniyat xabarni yaratish, saqlash, tarqatish va undan foydalanish hamda jamiyat tomonidan qo'llaniladigan belgilar tizimi sifatida tasavvur qilinadi (Yu.M.Lotman). Uni mashina tili, xotira va informatsiyani qayta ishlash dasturi bilan ta'minlangan kompyuterga o'xshatish mumkin. Madaniyatda ham ijtimoiy xotira va inson muomalasining dasturi bo'lgan tillar mavjud. Xullas, madaniyat jamiyatni informatsiya bilan ta'minlash bo'lib, u belgilar tizimi yordamida jamiyatda yig'iladigan ijtimoiy informatsiyadir.

10. *Ramziy nuqtayi nazar* o'zining e'tiborini madaniyatda ramzlarning qo'llanilishiga qaratadi. Madaniyat – “ramziy borliq” (Yu.M.Lotman). Uning ba'zi unsurlari maxsus etnik ma'no kasb etadi, xalqlarning ramziga aylanadi: *non, choy, palov* o'zbeklar uchun; *shchi, kasha, samovar, sarafan* ruslar uchun; *guruchli pirog* koreyslar uchun; *spagetti* italyanlar uchun; *pivo* va *kolbasa* nemislar uchun va h.k.

Yuqorida ko'rib chiqilgan nuqtayi nazarlarning barchasi ratsional mazmunga ega bo'lib, ularning har biri “madaniyat”ga xos bo'lgan qaysidir xususiyatlarni ifodalagan. Biroq ulardan qaysi biri ko'proq ahamiyatli? Bu o'rinda tadqiqotchining nuqtayi nazari, ya'ni uning madaniyatni qanday tushunishi muhim rol o'ynaydi.

Madaniyatga mehnat faoliyatining usullari, axloq-odob, urf-odatlar, rasm-rusumlar, muloqot xususiyatlari, dunyoni ko‘rish, tushunish va yaratish usullari kiradi. Masalan, daraxtda osilib turgan barg tabiatning bir qismi, gerbariydagi barg esa madaniyatning bir qismi; yo‘l ustida yotgan toshning o‘zi madaniyat emas, biroq u ajdodlarimizning qabrlariga qo‘yilganda madaniyatga aylanadi. Shunday qilib, madaniyat muayyan xalqqa xos bo‘lgan borliqdagi hayot va faoliyat, shuningdek, insonlar orasidagi o‘zaro munosabat (urf-odatlar, rasm-rusumlar, muloqot xususiyatlari) va dunyoni ko‘rish, tushunish va yaratish usullaridir.

“Madaniyat” tushunchasini belgilashning qiyinligi uning muhim xususiyatlari bo‘lgan murakkabligi va ko‘pqirraligidan tashqari, uning qarama-qarshilik (antinomiya) xususiyati bilan ham tavsiflanadi. Madaniyatda antinomiya deganda ikki qarama-qarshilikning birligi, lekin bir xilda yaxshi asoslangan hukm tushuniladi. Masalan, madaniyatda ishtirok etish shaxsning ijtimoiylashuviga yordam beradi, ayni paytda uning individuallashuviga zamin yaratadi, ya’ni shaxsning noyob qobiliyatlarining ochilishiga va tan olinishiga yordam beradi. So‘ngra madaniyat ma’lum darajada jamiyatga bog‘liq bo‘lmaydi, ammo u jamiyat tashqarisida mavjud emas, u faqat jamiyatda yaratiladi. Umuman olganda, madaniyat kishining fazilatlarini oshiradi, jamiyatga ijobiy ta’sir qiladi. Biroq ayrim hollarda u salbiy ta’sir qilishi ham mumkin. Madaniyat an’analarni saqlash jarayoni sifatida mavjud bo‘lishi bilan birga, u yangi shakllarning vujudga kelishi va o‘zgarishlar ta’sirida bu an’analarni buzishi ham mumkin¹.

Madaniyat tahlilining murakkablashuviga bu tushunchaga berilgan ta’riflarning turli-tumanligi bilan birga, aksariyat tadqiqotchilarning (madaniyatshunos, antropolog, faylasuf, etnograf va h.k.) unga qayta-qayta murojaat qilishlari, mazkur mohiyat haqidagi qarashlarini o‘zgartirishlari ham sabab bo‘ladi. Binobarin, yuqorida keltirilgan ta’riflardan tashqari Yu.M.Lotman madaniyatni shunday izohlaydi: “madaniyat – murakkab semiotik tizim, uning funksiyasi – xotira, uning asosiy xususiyati – bilimlarning to‘planishi”². “Madaniyat bir paytda yashovchi va muayyan ijtimoiy tashkilotlar bilan bog‘langan qandaydir jamoa, guruhlar uchun umumiy bo‘lgan bir narsa. Madaniyat kishilar o‘rtasidagi muloqot shaklidir”³.

Madaniyatga turfa qarashlar nuqtayi nazaridan o‘rganish har doim farqli natijalarga olib keladi: psixologik faoliyat nuqtayi nazaridan yondashish o‘ziga xos natija bersa, sotsiologik nuqtayi nazardan yondashish boshqa bir natijani beradi. Madaniyatning turli qirralarini chegaralash bilangina bu hodisa haqida u yoki bu tasavvurga ega bo‘lish mumkin.

Aytilgan fikrlardan kelib chiqqan holda, madaniyatni shunday belgilash mumkin: madaniyat – me’yorlar, qadriyatlar, ideallar, namunalarning yo‘l-yo‘riqlari va ko‘rsatmalari tizimiga asoslangan subyektlar faoliyatining barcha shakllari majmuyi, u boshqa madaniyatlar bilan o‘zaro aloqada yashaydigan

¹ Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М., 2001. –С. 12-16.

² Лотман Ю. М. О двух моделях коммуникации в системе культуры // Semeiotike. –Тарту, 1971. - № 6. - С. 228.

³ Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства. –СПб., 1994.

jamoaning meros qilib olgan xotirasi. Madaniyat me'yorlari irsiy meros qilib olinmaydi, balki o'rganish orqali o'zlashtirib boriladi. Shuning uchun milliy madaniyatni egallash katta aqliy va irodaviy kuch talab qiladi.

3. Madaniyat va inson

Madaniyat inson faoliyatidan va jamiyatdan tashqarida mavjud bo'lmaydi. Aynan insonning faoliyati borliqning yangi to'rtinchi shakli bo'lgan madaniyatni vujudga keltirdi (M. S. Kagan). Ma'lumki, borliqning uchta shakli: "tabiat – jamiyat – inson" mavjud. Madaniyat – *inson faoliyatlari dunyosi*, ya'ni *artefaktlar dunyosi* (lot. arte – sun'iy va factus – yaratilgan), u insonning jamiyat qonunlariga ko'ra tabiatni o'zgartirishidir. A.Ya.Gurevich va boshqa tadqiqotchilar tomonidan ushbu sun'iy muhit ba'zan "ikkinchi tabiat", deb nomlanadi.

Taniqli faylasuf M. Xaydeggerning yozishicha: "...insonning faoliyati madaniyat sifatida tushuniladi va uni tashkil etadi. Madaniyat yuksak qadriyatlarni inson qadr-qimmatini madaniylashuv yo'li bilan amalga oshiradi"¹.

Biroq madaniyat *artefaktlarning shunchaki yig'indisi*, ya'ni inson qo'li bilan yaratilgan moddiy bo'lmay, balki inson o'z faoliyatining mahsuliga va faoliyatiga qo'shadigan *fikrlar dunyosidir*. Yangi fikrlarni yaratishning o'zi ma'naviy madaniyat (san'at, din, ilm)dagi faoliyatning fikriga aylanadi. Fikrlar dunyosi cheksiz bo'lib, u inson fikrlari mahsulotlarining dunyosi, inson aqlining saltanatidir. Modomiki, madaniyat inson faoliyatiga bog'liq ekan, uning tuzilishi inson faoliyatining tuzilishi bilan aniqlanishi lozim.

Insoniyat biologik jihatdan bir turga mansub, lekin ijtimoiy jamoa sifatida bir tur bo'lolmaydi. Insonlarning turli hamjamiyatlari o'ziga xos hayot faoliyati usullari va shakllarini ishlab chiqqan, bir-biridan farq qiladigan tabiiy va tarixiy sharoitlarda yashaydi. Hamjamiyatlarning o'zaro ta'siri jarayonida mazkur usul va shakllar bir-biridan o'zlashtiriladi. Masalan, balet qayerdan kelgan? Fransiyadan. Yoki teatr qayerdan kelgan? G'arbdan.

Madaniyatlar "umumiy" bo'lmaydi, har qanday madaniyat muayyan hamjamiyat, xalqning ijtimoiy amaliyotidagi o'ziga xos usullarini birlashtiradi. Masalan, o'zbek madaniyati uzoq yillik tarixga ega bo'lishiga qaramay, u O'rta Osiyo madaniyatiga aylanmagan.

Milliy madaniyat boshqa milliy madaniyatlar bilan muloqotga kirishadi va ona madaniyatning e'tiboridan chetda qolgan jihatlar o'rtaqamga chiqadi. Gap shundaki, aksariyat kishilar o'zlarining dunyoni tushunishlari, hayot tarzlari va yashash yo'llarini to'g'ri deb hisoblashadi. O'zlari tanish bo'lgan qadriyatlarni hammabop va barcha uchun tushunarli deb o'ylashadi. Qachonki boshqa madaniyat vakillari bilan to'qnashganlarida o'zlari to'g'ri, deb hisoblab kelgan qoliqlar ish bermaganida muvaffaqiyatsizlik sababi va bu muvaffaqiyatsizlikni bartaraf etish yo'llari haqida o'ylay boshlashadi.

¹ Хайдеггер М. Время картины мира // Новая технократическая волна на Западе. –М., 1986. - С. 93.

4. Madaniyat va tamaddun

“Sivilizatsiya” (lot. civilis – fuqaro) termini XVII asrda vujudga kelgan. O‘sha davrda *madaniyatlilik* (sivilizovannost) so‘zi vahshiylik, madaniyatsizlikning ziddi, madaniyatning sinonimi sifatida tushunilgan. XIX asrning oxiriga kelib, nemis ilmiy adabiyotida bu ikki termin farqlana boshlandi. *Madaniyatlilik* deganda, ijtimoiy ishlab chiqarishning rivojlanishi natijasida jamiyatning moddiy va ijtimoiy ne‘matlar majmuyiga ega bo‘lishi tushunila boshlandi. *Madaniyat*ga esa sivilizatsiyaning ma‘naviy tarkibi sifatida qaraldi.

Nemis faylasufi O. Shpengler madaniyat haqidagi ta‘limotni rivojlantirib, har bir madaniyatning o‘limi bo‘lgan o‘z tamadduni mavjudligini qayd etadi. Tamaddun har qanday ijtimoiy-madaniy dunyo rivojlanishining oxirgi bosqichidir. Madaniyat shaxsning individual betakrorligi va har xilligidan kelib chiqib turli-tumanlik yaratadi, tamaddun esa bir xil qilishga, standartlashga harakat qiladi. Madaniyat saralangan, tamaddun demokratiyalashgandir. Madaniyat milliy, tamaddun xalqarodir.

Ingliz-amerika an‘analarida tamaddun boshqacha tushuniladi. XX asrning taniqli tarixchisi A.Toynbi jamiyatning turli tiplarini, ya‘ni har qanday alohida ijtimoiy-madaniy dunyoni tamaddun, deb ataydi. Zamonaviy amerikalik tadqiqotchi S.Xantington tamaddunni oliy toifadagi kishilar jamoasi sifatida izohlaydi. Olim 8 ta yirik: *g‘arbiy, konfutsiylik, yapon, islom, hind, pravoslavslavyan, lotin-amerika va afrika* tamaddunini ko‘rsatib o‘tadi.

Rus tilida “sivilizatsiya” so‘zi fransuz va ingliz tillaridan farqli o‘laroq, 1767-1777-yillarda paydo bo‘lgan. N. A. Berdayevning fikricha, madaniyat (kultura) ruhga, tamaddun esa faqat metodlar va vositalarga egadir.

M.K. Mamardashvilining qarashicha, *madaniyat* faqat shaxsiy ma‘naviy sa‘y-harakatlar orqali qo‘lga kiritiladi, *tamaddundan* esa foydalaniladi. Madaniyat yangini yaratadi, tamaddun faqat ma‘lum narsani tarqatadi.

Shunday qilib, madaniyatni ikki yo‘nalishda rivojlangan deyish mumkin: **1) insonning moddiy ehtiyojlarini qondirish – bu yo‘nalish tamaddunda rivojlanadi; 2) ma‘naviy ehtiyojlarni qondirish, ya‘ni madaniyat ramziy xususiyat kasb etadi.**

Lingvokulturologiya uchun tamaddunga nisbatan madaniyat katta qiziqish uyg‘otadi. Binobarin, tamaddun moddiydir, madaniyat esa ramziydir.

2-AMALIY MASHG‘ULOT

LINGVOKULTUROLOGIYANING TADQIQOT OBYEKTII, PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI

Reja:

1. Lingvokulturologiyaning tadqiqot obyekti
2. Lingvokulturologiyaning predmeti
3. Lingvokulturologiyaning maqsadi va vazifalari

Tayanch soʻz va iboralar: muqobilsiz leksika va lakunalar, mifologiyalashtirilgan til birliklari, tilning paremiologik fondi, tilning frazeologik fondi, oʻxshatishlar, ramzlar, stereotiplar, metaforalar va obrazlar, tillarning stilistik qatlami, nutqiy muomala, nutq etiketi.

1. Lingvokulturologiyaning tadqiqot obyekti

Tadqiqotning obyekti deganda borliqning ayrim sohasidagi oʻzaro aloqadagi jarayonlar, hodisalar majmuyi, tadqiqotning predmeti deganda esa oʻziga xos xususiyatga, jarayonga va mezonlarga ega boʻlgan obyektning ayrim qismi tushuniladi. Masalan, barcha ijtimoiy fanlar uchun umumiy obyekt inson, ularning predmeti insonning muayyan tomoni va faoliyati hisoblanadi.

Lingvokulturologiyaning **obyekti** – madaniyat va tilning oʻzaro aloqasi, oʻzaro taʼsirini bir butunlikda tadqiq qilishdir.

Lingvokulturologiya tilni madaniyatning fenomeni, madaniyatni tashuvchisi sifatida oʻrganadi. Madaniyatni tildan foydalanuvchi inson yaratadi. Lingvokulturologiyaning obyekti lingvistika va kulturologiya, etnografiya va psixolingvistika singari qator fundamental fanlarning kesishmasida joylashadi¹.

Lingvokulturologiyaning obyekti haqida baʼzi munozarali fikrlar ham yoʻq emas. Jumladan, V.N.Teliyaning fikricha, lingvokulturologiya til va madaniyatning faqat sinxron aloqasini oʻrganadi. V.A.Maslovaga koʻra, bu soha tilni ham sinxron, ham diaxron jihatdan oʻrganadi. Bundan tashqari, V.N.Teliya lingvokulturologiya obyekti umuminsoniy xarakterga ega boʻlishini taʼkidlagan boʻlsa, V.A.Maslova muayyan xalq yoki qardosh xalqlar tilining lingvokulturologik xususiyatlari alohida oʻrganilishi lozimligini uqtiradi².

2. Lingvokulturologiyaning predmeti

Lingvokulturologiyaning **predmeti** – madaniyatda ramziy, obrazli, metaforik maʼno kasb etgan va natijalari inson ongida umumlashtirilib mif, afsona, folklor va diniy diskurslarda, poetik va prozaik badiiy matnlarda, frazeologizmlarda, metaforalarda va ramzlarda aks etadigan til birliklari sanaladi. Bunda muayyan lingvokulturologik birlik bir paytning oʻzida bir qancha semiotik tizimlarga tegishli boʻlishi mumkin: maʼlum bir odat frazeologizmga, maqolga, matalga aylanishi mumkin.

Tadqiqot obyektining vaziyatidan kelib chiqqan holda, uning alohida lingvokulturologik birliklardan tashkil topgan bir qancha predmetlarini koʻrsatish mumkin.

1. *Muqobilsiz leksika va lakunalar.* Har qanday til yoki dialektda boshqa tilga bir soʻz bilan tarjima qilib boʻlmaydigan soʻzlar mavjud boʻladi. Bunday soʻzlarga muqobilsiz leksika deyiladi. Muqobilsiz leksika muayyan xalq madaniyatiga xos hodisalarni aks ettiradi. U koʻpincha mahalliy xalqqa xos pul, masofa-uzunlik birliklari, roʻzgʻor ashyolari, kiyim-kechak, yegulik-ichkilik va

¹ Маслова В. А. Лингвокультуроология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.35-36.

² Пименова М.В., Кондратьева О.Н. Концептуальные исследования. Введение: учебное пособие. –М.: Флинта, 2011.

h.k. tushunchalarni anglatadigan soʻzlardan tarkib topadi. Muqobilsiz leksika boshqa tilga oʻzlashtirilganda ularga ekzotik leksika (ekzotizmlar) deyiladi. Ekzotizmlar va etnografizmlar oʻzga madaniyatning ramzi sanaladi. Jumladan, *spiker, kriket, shilling* – Angliya; *yaylov, qishloq, ariq, dehqon, choʻl* – Oʻrta Osiyo; *sakura, geysa, ikebana, sake* – yapon madaniyatining belgilarini assotsiatsiyalaydi. Oʻzbek madaniyatining belgilarini *palov, patir, sumalak, koʻrpacha, belbogʻ* (*belida belbogʻ i bor*), *doʻppi* (*doʻppisi osmonda, doʻppi tor*) va h.k. soʻzlarda koʻrish mumkin.

Muqobilsiz leksikani boshqa tilga tarjima qilib berish oʻzini oqlamaydi. Shuning uchun uni transliteratsiya yoʻli bilan talqin etish maqsadga muvofiqdir. “Amerika Qoʻshma Shtatlari “dollar”ining, ingliz “funt sterling”ining, nemis “marka”siyu hind “rupiya”sining, afgʻon “afgʻoniy”sining transliteratsiya qilinmasdan, oʻzbek “soʻm”i bilan almashtirib qoʻyilishi, AQSh “brendi”si, ingliz “viski”si, nemis “shnapse”sining rus “vodka”si orqali talqin etilishi ingliz boshiga “shlyapa” oʻrniga oʻzbek “doʻppi”sini, egniga “palto” yoki “plashch” oʻrniga “toʻn” yoki “yaktak” kiygizib qoʻyish bilan baravar”¹.

Bir tildagi soʻz boshqa tilda muqobilini topa olmagan oʻrinlarda har doim lakuna hodisasi voqelanadi. Lakunalar (lot. *lacuna* – boʻshliq, chuqurlik, choʻnqir joy) – matnda boʻsh qolgan, tushib qolgan joy, “tilning semantik xaritasidagi oq dogʻlar”dir². Muqobilsiz leksika singari lakunalar ham tillarning qiyosida seziladi. Masalan, ingliz tilida “yurist, advokat” maʼnosini anglatgan *lawyer* soʻzidan boshqa advokatlik kasbining turli-tumanligini ifodalaydigan *attorney* “vakil”, *barrister* “oliy sudlarda ishtirok etish huquqiga ega boʻlgan advokat”, *solicitor* “mijozlarga va tashkilotlarga maslahat beruvchi; quyi sudlarda ishtirok etish huquqiga ega”, *counsel* “yuriskonsult”, *counsellor* “maslahatchi”, *advocate* “oliy darajadagi advokat” (Vyelikobritaniya, 1978). Oʻzbek va rus tillarida qayd qilingan ifodalarga faqat bir *advokat* soʻziga muqobil boʻladi.

2. *Mifologiyalashtirilgan til birliklari*. Bular arxetiplar va mifologemalar, udumlar va rivoyatlar, taomillar va urf-odatlar sanaladi. Har bir aniq frazeologizmda butun boshli bir mif emas, balki mifologema aks etadi. *Mifologema* – bu mifning “bosh qahramoni”, uning muhim personaji yoki vaziyati boʻlishi va u mifdan mifga oʻtishi mumkin. Mifning asosida odatda arxetip yotadi. *Arxetip* – individlar ongida paydo boʻladigan va madaniyatda tarqaladigan turgʻun obraz. Arxetip tushunchasi K.G.Yung tomonidan 1919 yilda eʼlon qilingan «Instinkt i besoznatelnoe» maqolasida muomalaga kiritilgan. K.G. Yungga koʻra, barcha odamlarda tush, miflar, ertak va afsonalarda paydo boʻladigan ayrim umumiy ramzlar – arxetiplarni gʻayriixtiyoriy shakllantiradigan tugʻma qobiliyat boʻladi. Arxetiplarda shaxsiy tajriba oqibatida emas, balki ajdodlardan meros qilib olingan «kollektiv gʻayriixtiyoriylik» ifodalanadi. K. Yung genetik nazariya doirasida arxetipning mifologiya bilan chambarchas bogʻliqligini belgilaydi. Binobarin, mifologiya arxetiplarning omboridir³.

¹ Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Дарслик. –Тошкент: Фан, 2005. – Б. 93.

² Степанов Ю.С. Французская стилистика. –М., 1965. –С. 120.

³ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.37.

O‘zbek kundalik turmushida non muhim ozuqa hisoblanadi. Xalqimiz nonni azaldan hurmat qiladi, hamma narsadan afzal, aziz va muqaddas biladi. Otabobolardan qolib kelayotgan udum, an’anaga binoan, hatto nonni teskari tishlamaydilar, nonning ustiga boshqa narsalarni qo‘ymaydilar, nonni ustidan hatlab o‘tmaydilar, agar non qo‘ldan yerga tushib ketsa, darhol uni olib, uch marta o‘pib, peshanalariga suradilar, non ushoqni dasturxon ustida ko‘rsalar barmoqni ho‘llab, ushoq ustiga bosib, yeb qo‘yadilar. Nonga hurmat-ehtirom bilan munosabatda bo‘lish bolalarga yoshlikdan o‘rgatiladi, ularga nonning ushog‘ini yerdan yig‘ib olish, uni e‘zozlash va oyoq osti qilmaslik zarurligi uqtiriladi. Biron o‘zbek yo‘lga chiqsa, albatta, o‘zi bilan birga non oladi. Shunga ko‘ra, tarkibida *non* komponenti ishtirok etgan *non yemoq, noni butun, noni yarimta bo‘ldi, non ursin* singari frazeologizmlarning asosida *non* arxetipi hayot, tirikchilik, rizq-ro‘z, to‘kin-sochinlik ramzi sifatida keladi. *Non* arxetipi, binobarin, nonni peshana teri bilan topilishi, uni halolab yeyilishi Muqaddas kitoblardan boshlab (“Sen yerdan olingansan va yerga qaytguningga qadar peshana teri bilan non yeb yurasan”. Ibtido 3. 620b.), o‘zbek xalq dostonlarida, ertaklarida, rivoyatlarida va h.k.da uqtirilgan.

3. *Tilning paremiologik (maqol va matallar) fondi.* Tilning paremiologik fondini xalq durdonalaridan tuzilgan va uning madaniyatidan mustahkam o‘rin olgan javohir sandig‘i deyish mumkin. Ma’lumki, maqol va matallar folklorshunoslikda janr matnlari sifatida keng o‘rganilgan. Ularni tilshunoslikda, xususan, lingvokulturologiyada o‘rganish endi boshlanmoqda. Pragmatik nuqtayi nazardan maqollar turli maqsadlarda, jumladan, ayni maqol kesatish, yupatish, o‘git berish, maslahat berish, saboq berish, ogohlantirish, tahdid qilish va h.k. qo‘llanishi mumkin. Biroq har qanday maqol va matal ham lingvokulturologik tadqiqotlarning predmeti bo‘lavermaydi. Bu o‘rinda faqat muayyan xalq yoki etnosning tarixi, madaniyati, turmushi, ma’naviyati va h.k. bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan maqol va matallar o‘rganilishi lozim bo‘ladi. Masalan, Andijonda mehmon kelgan xonadonga hurmat yuzasidan qo‘shnilar dasturxon chiqazishadi. Shuningdek, o‘zbek xonadonlarida qo‘shnilar o‘rtadagi devorning biror yeridan teshik ochib qo‘yishadi. Bu teshik orqali bir-birlaridan hol-ahvol so‘rashadi, tansiq ovqat qilganlarida biron idishda shu ovqatdan uzatishadi. *Mehmon kelar eshikdan, rizqi kelar teshikdan* maqoli ana shu odatning ta’siri tufayli yuzaga kelgan. Ba’zan muayyan bir tilning realiyalari ana shu tilning maqollarida ham o‘z aksini topib majoziy ma’no kasb etadi. Masalan, *Bosh omon bo‘lsa, do‘ppi topilar* maqolida o‘zbek milliy kiyim-kechaklarining atributi bo‘lgan do‘ppi realiyasi ishtirok etgan. Mazkur maqol: “Kishi uchun eng zarur narsa, eng katta boylik – tanisog‘lik. Sog‘lik bo‘lsa, boshqa hamma narsani topish mumkin, ammo hech bir narsa bilan sog‘likni topib bo‘lmaydi” degan ma’noni ifodalash uchun qo‘llaniladi.

4. *Tilning frazeologik fondi* xalq madaniyati va mentalitetining qimmatli ma’lumotlar manbasi sanaladi. Frazeologizmlarda muayyan xalqning miflari, udumlari, rivoyatlari, taomillari, urf-odatlar, ma’naviyati, axloqi va h.k. haqidagi tasavvurlari mujassamlashgan bo‘ladi. Masalan, *ko‘rpasiga qarab oyoq uzatmoq* “imkoniyatini hisobga olib ish tutmoq”, *tanobini tortmoq* “faoliyat doirasini, imkoniyatini cheklab qo‘ymoq”, *to‘ydan ilgari nog‘ora qoqmoq* “ro‘yobga

chiqishi aniq bo'lmagan narsa haqida hovliqmalik bilan vaqtidan oldin gapirmoq", *to'nini teskari kiyib olmoq* "o'chakishgan holda qaysarlik qilmoq", *xamir uchidan patir* "katta ko'p narsadan boshlang'ich va kichik bir qism", *xirmon ko'tarmoq* "ekin-tikinni yig'ib, hosil me'yorini hisob-kitob qilmoq", *Xo'ja ko'rsinga* "shunchaki nomigagina", *Xizrni yo'qlasam bo'lar ekan* "kimnidir ko'rish istagi qo'qisdan ro'yobga chiqqanda aytiladigan ibora". Biron tilning o'zigagina xos bo'lgan hisob so'zlari qolipining frazeologizmlarga ko'chganini ko'rish mumkin. Masalan, "juda qisqa, juda oz vaqt davom etadigan" ma'nosidagi *bir tutam* (*Bir tutam* qish kuni Gulnor uchun bitmas-tugamas uzoq ko'rindi), "qittak, ozgina" ma'nosidagi *bir chimdim* (Hazil-huzul, *bir chimdim* suhbatdan so'ng Mirhaydar va O'ktam paxta dalasiga yo'l oldilar), "jindak, qittak, juda oz" ma'nosidagi *bir shingil* (Qani, shunaqa bemaza hazildan *bir shingil* ashula yaxshi), "juda yosh, deyarli go'dak" ma'nosidagi *bir qarich* (*Bir qarichligimdan* yetim qolib, amakining xizmatida o'tib ketganman) singari frazeologizmlar shular jumlasidandir.

5. *O'xshatishlar, ramzlar, stereotiplar*. O'xshatishlar o'ziga xos obrazli tafakkur tarzining mahsuli sifatida yuzaga keladi. Shuning uchun ular nutqda hamisha badiiy-estetik qimmatga molik bo'ladi, nutqning emotsional-ekspressivligi, ifodaliligi, ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qiladi. O'xshatishlarning ikki turi: 1) individual-muallif o'xshatishlari yoki erkin o'xshatishlar va 2) umumxalq yoki turg'un (doimiy) o'xshatishlar farqlanadi.

Turli lingvomadaniyatlarda muayyan bir narsaning, masalan, hayvonning turg'un o'xshatish etaloni sifatida qo'llanishini kuzatish mumkin. Masalan, aksariyat tillarda tulki ayyorlik, aldoqchilik, yolg'onchilik ramzi, etaloni sifatida faol ishlatiladi: *tulkiday ayyor*, *xitriy kak lisa* (ruscha), *as false as fox* (inglizcha), *you chorom* (koreyscha). Yoki o'zbek tilining o'ziga xos o'xshatishlari sifatida *qo'ydek yuvosh*, *arvohday ozg'in*, *moldek ovqat yeydi* va h.k. ni ko'rsatish mumkin.

Mazkur o'xshatish etalonlari milliy dunyoqarash, dunyodagi hodisalarni milliy tasavvurlarga ko'ra taqqoslash, qiyoslash natijasida shakllangan. Etalonlar dunyoning obrazli qiyoslanishidir. Tilda etalonlar ko'pincha turg'un qiyoslamalar ko'rinishida mavjud bo'ladi, shunga qaramay, insonning dunyoni taqqoslashdagi har qanday tasavvuri ham etalon bo'lishi mumkin.

Xullas, o'xshatish etalonlari predmetlar, obyektlar va hodisalarning xususiyatini, sifatini qiyoslaydigan mohiyatdir.

Ramz tushunchasi qator fanlar nuqtayi nazaridan turlicha talqin qilinadi: 1) ramz – belgi bilan o'xshash tushuncha (tillarni sun'iy formallashtirishda); 2) hayotni san'at vositasida obrazli o'rganishning o'ziga xosligini ifodalovchi universal kategoriya (estetika va san'at falsafasida); 3) muayyan madaniy obyekt (madaniyatshunoslikda, sotsiologiyada va boshqa ijtimoiy fanlarda); 4) ramz belgi bo'lib, uning dastlabki mazmunidan boshqa mazmun uchun shakl sifatida foydalaniladi (falsafa, lingvistika, semiotika va h.k.). Lingvokulturologiyani ramzning belgilik jihati qiziqtiradi. Masalan, turli madaniyatlarda *kaptar* – tinchlik ramzi, nasroniylikda Muqaddas ruh ramzi, *yarim oy* – Islom ramzi, *Xoch* – nasroniylik ramzi sanaladi. Daraxt, gul, o'simliklar ham ramz sifatida qo'llaniladi.

Jumladan, xrizantema Xitoyda o‘lim, qabriston tushunchalarini assotsiatsiyalaydi. Yoki qirqquloq yaponlar uchun kirib kelayotgan yangi yilda omad tilash, ruslar uchun esa o‘lim, qabriston belgisi hisoblanadi. Ranglardan ham ramz sifatida keng foydalaniladi. Aksariyat xalqlarda oq – yaxshilik, qora esa – yovuzlikni anglatrsa, afrikaliklar uchun har ikkala rang ham neytral mazmun kasb etadi.

Sterotip hodisasi nafaqat tilshunoslarning ishlarida, balki sotsiologlar, etnograflar, kognitologlar, psixologlar va etnopsixolingvistlarning ham tadqiqotlarida o‘rganiladi. Qayd qilingan fanlarning har qaysi vakili stereotiplarning xususiyatini o‘z sohasining tadqiqoti nuqtayi nazaridan belgilaydi. Shunga ko‘ra, stereotiplar ijtimoiy stereotiplar, muloqot stereotiplari, mental stereotiplar, madaniy stereotiplar, etnomadaniy stereotiplar va h.k. ga ajratiladi. Masalan, ijtimoiy stereotiplar shaxsning tafakkuri va muomalasini ko‘rsatadi. Etnomadaniy stereotiplar biron bir xalqqa xos bo‘lgan umumiy xususiyatlarni ifodalaydi. Masalan, nemislar tartibliligi, yaponlar sermulozamatligi, turklar hissiyotliligi, qozoqlar qaysarligi, o‘zbeklar mehmondo‘stligi bilan butun xalq haqidagi stereotip tasavvurlarni yuzaga chiqargan.

Xullas, stereotip madaniyat vakillarining tafakkuri va tili uchun xarakterli bo‘lib, u madaniyatning vakili va uning o‘ziga xos sinchidir. Shuning uchun ham stereotip madaniyatlararo muloqotda shaxsning tayanchi vazifasini o‘taydi.

6. *Metaforalar va obrazlar*. Tadqiqotlarda metaforalar ongning universalialari sifatida belgilangan. Zamonaviy psixologlar dunyoni metaforalar asosida ko‘rishni insonning genezisi va madaniyati bilan bog‘lashga harakat qilishadi. Bobo tilning metaforik xususiyatga ega bo‘lgani, protokommunikatsiyaning esa metaforalar darajasida amalga oshirilgani haqida taxmin qilinadi.

Obraz – so‘z bilan madaniyatning bog‘liqligi haqida asosiy ma’lumot beruvchi muhim lisoniy mohiyat sanaladi. Obrazlilik deganda til birliklarining borliqdagi predmet va hodisalar haqida ko‘rish va hissiy tasavvurlarni hosil qilish qobiliyati tushuniladi.

S. M. Mezeninning qayd qilishicha, obrazlilikning har qanday shakli, hoh u nutqiy, hoh u lisoniy bo‘lsin o‘zining mantiqiy strukturasi uchta komponentga ega bo‘ladi: 1) referent, tasvirlanuvchi predmetni gnoseologik tushuncha bilan o‘zaro aloqadorligi; 2) agent, ya’ni tasvirlangan predmet; 3) asos, ya’ni predmet va uning tasviridagi umumiy xususiyat.

Xullas, obrazlilik ongimizda “suratlar”ni gavdalantiradigan qobiliyatni hosil qiladigan til birliklarining real xususiyatidir.

7. *Tillarning stilistik qatlami*. Turli tillarning stilistik qatlami, u yoki bu tilning qaysi shaklda namoyon bo‘lishi ham lingvokulturologiyaning tadqiqot predmeti sanaladi. Shunday tillar bor-ki, ularda kuchli dialektik qatlam mavjud bo‘lsa, boshqalarida dialektik farqlar deyarli sezilmaydi. Yana shunday tillar mavjudki, ularda stilistik differentsiatsiya endigina boshlangan bo‘lsa, boshqalarida aksincha, bu differentsiatsiya chuqur va ko‘p qirrali bo‘ladi. Adabiy til va noadabiy til shakllari o‘rtasida o‘zaro aloqaning mavjudligi jamiyat madaniy tarixining barcha rivojlanish bosqichlari, xususan, uning yozuvlari, adabiyotlari, maktablari

tarixi, uning dunyoqarashi, madaniy-g'oyaviy simpatiyalari va h.k. bilan belgilanadi.

8. *Nutqiy muomala*, shuningdek, nominativ, grammatik va stilistik birliklarda mustahkamlangan har qanday muomala lingvokulturologiyaning maxsus tadqiqot predmeti bo'la oladi.

A. A. Leontev shunday yozgan: “Nutqiy muloqotning milliy-madaniy xususiyati bizning tasavvurimizda mazkur milliy-madaniy jamoaga xos bo'lgan tuzilishdagi farqlar, muloqot jarayonlarining funksiyalari va usullariga bivosita bog'liq bo'lgan omillar tizimidan tashkil topgan bo'ladi. Ushbu omillar jarayonga turli darajada “qo'shiladi”, ularning tuzilishi va o'zi farqli tabiatga ega bo'lsa-da, jarayon ichida ular, avvalo, lisoniy, psixolingvistik va umumpsixologik omillar bilan o'zaro aloqada bo'ladi”.¹ A. A. Leontev mazkur omillarni quyidagilarga ajratgan: 1) madaniy an'analar bilan bog'liq omillar (muloqotning ijozat berilgan va taqiqlangan turlari, shuningdek, muloqotning stereotip holatlari); (Men–Sen – U– grammatika); 2) ijtimoiy holat va muloqotning ijtimoiy funksiyalari bilan bog'liq omillar (muloqotning funksional til osti va etiket shakllari); 3) tor ma'nodagi etnopsixologiya, ya'ni psixik jarayonlar vositasida kechadigan xususiyatlar va turli faoliyat turlari bilan bog'liq omillar; 4) denotatsiyaning xususiyati bilan bog'liq omillar; 5) mazkur jamoaning til xususiyatlari (stereotiplar, obrazlar, qiyoslash va h.k.) bilan aniqlanadigan omillar.

Tadqiqotlar natijasida har qanday madaniyatda insonlar muomalasining tipik holatlarda inson o'zining ijtimoiy roliga (boshliq-xodim, er-xotin, ota-o'g'il, o'qituvchi-o'quvchi va h.k.) mos ravishda o'zini qanday tutishi lozimligi haqidagi tasavvurlari bilan boshqarilishi aniqlangan.

9. *Nutq etiketi* – insonlarning rasmiy va norasmiy vaziyatlardagi o'zaro muloqotida ularning ijtimoiy va psixologik roliga mos ravishda amal qilinadigan ijtimoiy va madaniy o'ziga xos nutqiy muomala qoidalari. Nutq etiketi – bu “ijtimoiy silliqlangan” hudud, muloqotning milliy-madaniy komponenti. Masalan, sud jarayonida sudya bilan guvohning muloqoti bu shaxslarning suddan tashqaridagi muloqotiga nisbatan o'ta rasmiy til vositalarining qo'llanishi bilan farqlanadi.

Xullas, lingvokulturologiya jonli kommunikativ jarayonlarni – xalqning madaniyati va mentaliteti, ya'ni uning ongi, shuuri, ommaviy an'analari, urf-odatlar va h.k. bilan bog'liq til ifodalarining qo'llanilishini tadqiq etadi.

4. Lingvokulturologiyaning maqsadi va vazifalari

Bir-biridan farq qiladigan turfa yo'nalishlarning mavjud bo'lishiga qaramay, zamonaviy lingvokulturologiyaning predmeti ikki xil kod bo'lgan til va madaniyatning o'zaro ta'sirida shakllanadigan lisoniy belgilarning madaniy semantikasini o'rganishdan iborat. Chunonchi, har bir lisoniy shaxs ayni paytda madaniy shaxs hamdir. Shuning uchun lisoniy belgilar madaniyat “tili” funksiyasini bajarish imkoniyatiga ega. Madaniyat “tili” til egasining madaniy-milliy mentalligini lisoniy qobiliyatda aks etishini ifodalaydi. Bu o'rinda barcha

¹ Леонтьев А. А. Психология общения. –Тарту, 1976. - С. 9-10. 46.

lisoniy me'yorlarga rioya qilingan holatlarda ham "madaniy to'siq"ning yuzaga chiqishi ta'kidlash joiz.

A. Vejbitskoy ana shunday holatga misol tariqasida nemis orkestrini boshqarishga taklif qilingan ingliz dirijeri bilan yuz bergan hodisani keltirgan. Ishlar unchalik yaxshi ketmagan ingliz dirijeri inglizcha gapirgani uchun musiqachilar uni "o'ziniki" sifatida qabul qilmayapti, deb o'ylaydi. Shundan keyin u nemischa o'rgana boshlaydi va o'qituvchisidan "Eshitinglar, meningcha, mana bunday chalsak, yaxshiroq bo'ladi" jumlasini nemischa qanday aytish mumkinligini so'raydi. O'qituvchi o'ylanib turib, shunday javob qiladi: «Albatta, jumlaning shunday tuzish mumkin, lekin mana bunday degan yaxshiroq: "Mana bunday chalish kerak"»¹.

Yoki ingliz tilidagi "Can you write this scientific research in English?" savoliga bir o'zbek "No, it's very difficult" deb javob berishi mumkin. Biroq ingliz nutqiy muomalasi va so'z tanlash me'yorlaridan kelib chiqqan holda, shunday javob berishi o'rinli bo'ladi: "It's very difficult, but I'll try". Yoxud: "*Bu kitob sizniki emasmi?*" yoki "*Ertaga band emasizmi?*" savoliga deyarli barcha madaniyatlarda "*Yo'q, meniki emas*", "*Yo'q, band emasman*", – deb inkor mazmunida javob beriladi. Koreys (yoki yapon) madaniyatida "*Ne, ne cheki animnida*" ("Ha, mening kitobim emas") va "*Ne, babiji ansimnida*" ("Ha, band emasman"), – deb tasdiq mazmunida javob qaytariladi.

Muxtasar qilib aytganda, madaniy to'siq nafaqat nutqiy muomala me'yorlaridagi farqlar, balki muloqotchilar tomonidan kiritiladigan turli ma'nolar bilan ham bog'liqdir. Bir qarashda bir xil ko'ringan so'zlarning ma'nolarida nomutanosiblik mavjud bo'ladi.

Yuqorida qayd qilinganlardan kelib chiqqan holda, lingvokulturologiya mustaqil fan sohasi sifatida quyidagi masalalarni hal qilishni o'z oldiga maqsad qiladi:

- 1) til konseptlarini shakllanishida madaniyat qanday ishtirok etadi;
- 2) til belgisi ma'nosining qaysi qismiga "madaniy ma'nolar" birlashtiriladi;
- 3) bu ma'nolar so'zlovchi va tinglovchi tomonidan anglashiladimi va ular nutq strategiyasiga qanday ta'sir ko'rsatadi;
- 4) haqiqatan ham til egasining madaniy-lisoniy qobiliyati mavjudmi;
- 5) konseptosfera (muayyan madaniyatning asosiy konseptlari yig'indisi) va bir madaniyat va ko'p madaniyat egasi yo'nalgan madaniyat diskursi qanday bo'ladi;
- 6) mazkur fanning asosiy tushunchalarini qanday sistemalashtiriladi, ya'ni fanning asosiy tushunchaviy-terminologik apparatini qanday yaratiladi.

3-AMALIY MASHG'ULOT

TIL VA MADANIYATNING O'ZARO ALOQASI

Reja:

1. Til va madaniyatning o'zaro aloqasi

¹ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.31.

2. Olamning lisoniy manzarasi

3. “Geshtalt” tushunchasi

Tayanch soʻz va iboralar: til, madaniyat, jamiyat, milliy ruh, moddiy va maʼnaviy madaniyat, madaniyatning milliyligi, tilning ichki shakli, kumulyativlik, ommaviy adresat, semiotik tizim, milliy mentallik, olam manzarasi, olamning lisoniy manzarasi, olamning konseptual manzarasi, olamning antroposentrik manzarasi, lisoniy shaxs, insonning olamga munosabati, lisoniy geshtaltlar.

1. Til va madaniyatning oʻzaro aloqasi

Til ham madaniyat, ham tabiat hodisasi sifatida mavjud. Shubhasiz, til madaniyatning tarkibiy qismi boʻlib, insoniyatning ijtimoiy tarixidagi eng muhim yutuqlardan biri sanaladi. Lekin boshqa tomondan tilning materiyasida insonning biologik tabiati namoyon boʻladi. Bu oʻrinda koʻp narsa nutqiy faoliyatning fiziologik va psixofiziologik imkoniyatlari bilan aniqlangan. Masalan, dunyoning barcha tillarida unli va undoshlar hamda koʻplab tovushlar almashinuvi zanjirining mavjudligi madaniyat bilan emas, tabiat bilan bogʻliqdir. Binobarin, inson faqat unli yoki undoshlarning oʻzi bilan nutq hosil qila olmaydi. Tabiat til strukturasi teran xususiyatlarini hamda matnni hosil qilish va uni qabul qilish qonuniyatlarini aniqlaydi. Madaniyat esa tilning mazmun jihatini aniqlaydi¹.

Insonning nutqiy faoliyati tugʻmami yoki keyin shakllanganmi? degan savol haligacha munozarali boʻlib qolmoqda. Insonning nutq imkoniyatini psixofiziologik mexanizm bilan taʼminlaydigan tugʻma lisoniy qobiliyatga egaligini barcha eʼtirof etgan. Koʻpchilik tadqiqotchilarning fikricha, bu inson miya qobiliyatining dastlabki ontogenez yillaridagi birinchidan, muayyan til belgilari tizimini, ikkinchidan, matn tuzishda kerakli belgilarni tanlash qoidalarini oʻzlashtirishini ifodalaydi. Lisoniy qobiliyatni amalga oshirish atrofida muayyan til egalari bilan muloqot qilish jarayonida yuz beradi. N. Xomskiyning taʼlimotiga koʻra, lisoniy qobiliyatning tugʻma komponenti juda sermazmun boʻladi, shuning uchun ontogenezda til oʻrganish “noldan” boshlanmaydi. Lisoniy qobiliyat ayrim tugʻma va universal bilimlarni oʻz ichiga oladi, inson ular yordamida jumlar hosil qiladi va tushunadi. Shunday qilib, N.Xomskiy til strukturasi va semantikaning botiniy xususiyatlarini tabiiy-genetik asosga tutashtiradi².

“Til va madaniyat” masalasi koʻp qirrali boʻlib, unga madaniyat tarixchisi, tilshunos, faylasuf, psixolog, etnograf va adabiyotshunos turlicha yondashadi. Biroq masalaning tilshunoslikka oid tomoni ikki jihatlidir, chunki til va madaniyat oʻzaro munosabatda boʻladi. Shunga koʻra, ikkita savol tugʻiladi: 1) turli madaniy jarayonlar tilga qanday taʼsir koʻrsatadi? 2) madaniyatga til qanday taʼsir qiladi?

Mashhur rus tilshunosi G.O.Vinokurning “tilni oʻrganayotgan har qanday tilshunos, albatta, tanlagan tili uning mahsuloti boʻlgan oʻsha madaniyatning

¹ Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика. I. 2 изд. - М., 2000.

² Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. М., 1972. – С. 259; Язык и мышление. М., 1972. – С. 122.

tadqiqotchisiga aylanadi”¹ degan tezisi tilshunoslikning shakllanishidan boshlab tasdiqlanib kelmoqda.

I.Gerderning 1770-yilda yozilgan “Tilning kelib chiqishi haqida talqin” asarida inson faoliyatidagi to‘rt asosiy hodisa: til, madaniyat, jamiyat va milliy ruh bir-biri bilan bog‘lagan. Til o‘zining kelib chiqishiga ko‘ra madaniyat bilan bog‘liq bo‘lib, u jamiyat bilan birga takomillashadi. Tilning madaniyat bilan organik bog‘liqligi uni milliy ruhning muhim tarkibiy qismiga aylantiradi².

Til va madaniyatning o‘zaro munosabati V. fon Gumboldtning ta’limotida (1985) batafsil yoritilgan: 1) moddiy va ma’naviy madaniyat tilda mujassamlashadi. 2) har qanday madaniyat milliydir, uning milliy xarakteri tilda dunyoni o‘ziga xos ko‘rish vositasi bilan ifodalanadi.

3) tilga har bir xalq uchun o‘ziga xos bo‘lgan ichki shakl xosdir, tilning ichki shakli – “xalq ruhi” va uning madaniyatining ifodasi. 4) til inson va uning o‘rab olgan dunyo orasidagi halqa hisoblanad:

V. fon Gumboldtning qarashlari A. Potebnyaning “Tafakkur va til”, Sh. Balli, J. Vandriyez, I. A. Boduen de Kurtene, R.O.Yakobson va boshqa tadqiqotchilarning asarlarida o‘ziga xos talqin qilingan.

Tilshunoslarning hech biri “til va madaniyat” masalalari bilan amerikalik mashhur tilshunos va madaniyatshunos Edvard Sepirchalik (1884-1939) ko‘p va samarali shug‘ullanmagan deyish mumkin. E.Sepirning “Tilshunoslik va madaniyatshunoslik bo‘yicha tanlangan asarlari” (“Izbrannie trudi po yazikoznaniyu i kulturologii” M., 1993)da “til va madaniyat” masalalariga doir qator savollar quyidagicha yoritilgan.

Madaniyat nima? E.Sepirning fikricha, madaniyat – turmush tarzimizni tavsiflovchi, ijtimoiy meros qilib olingan amaliy malakalar va g‘oyalar majmuyi (185-bet).

E.Sepirning boshqa bir talqiniga ko‘ra, madaniyat – jamiyat tomonidan amalga oshiriladigan qadriyatlarning tanlab olinishi (193-bet). Madaniyat xatti-harakatlar bilan qiyoslanadi (207-bet).

Til oldin paydo bo‘lganmi yoki madaniyat? E.Sepir til madaniyatdan oldin paydo bo‘lgan, chunki til madaniyatga nisbatan ma’no ifodalovchi vosita sanaladi, deb hisoblagan (42-bet). Til milliy madaniyat mavjudligi va uning ifodalanishining asosiy shakli sifatida namoyon bo‘ladi. Biroq E.Sepirga ko‘ra, til ijtimoiy va madaniy rivojlanish mahsulidir. Til madaniyatning ijtimoiylashgan qismidir (265-bet).

Til va madaniyatning mushtarakligi nimada? Birinchidan, nutq ham madaniyat ham konseptual tanlab olishni talab qiladi (60-bet). Ikkinchidan, tillar ham, madaniyatlar ham kamdan kam holatlarda o‘z-o‘zicha yetarli bo‘ladi (173-bet). Bu ikki hodisaning farqini E.Sepir shunday izohlagan: “Jamiyatning **nima** qilishi va **nimani** o‘ylashiga qarab madaniyatni, **qanday** o‘ylashiga qarab esa tilni aniqlash mumkin” (193-bet).

¹ Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку. –М., 1959. –С. 211.

² Гердер И. Г. Идеи и философия истории человечества. –М., 1977. –С. 233.

Til va madaniyat qanday o‘zaro ta‘sir qiladi? Til madaniyatga nisbatan madaniyatni to‘plash va uni meros qilish kumulyativ (lot. *cumulatio* - to‘plash, yig‘ish, jang‘arish) xususiyatiga ega bo‘ladi.

Chunonchi, kumulyativlik ham oddiy, ham rivojlangan tillar va madaniyatlarning xususiyatidir (233-bet). E.Sepirning fikricha, madaniyatni saqlanib qolishining asosiy shakllaridan biri “maqollar, standartlashgan duolar, qarq‘ishlar, xalq rivoyatlari, nasl-nasab shajarasi” hisoblanadi. Tildagi farqliliklar madaniyat farqliliklarini ko‘rsatadi (245-bet)¹.

Til va madaniyat 1) kommunikativ jarayonlarda; 2) ontogenez (inson lisoniy qobiliyatlarining shakllanishi)da; 3) filogenez (insonning irsiy va ijtimoiy shakllanishi)da o‘zaro aloqada bo‘ladi.

Ushbu ikki mohiyat 1) tilda ommaviy adresat (so‘zlovchi murojaat qilgan kishi)ni belgilash hodisasi, madaniyatda saralanganlik qadrlanadi; 2) madaniyat (tilga o‘xshash) belgilar tizimi bo‘lsa-da, u o‘zicha tashkil bo‘la olmaydi; 3) til va madaniyat turli semiotik tizimlardir².

“Til va madaniyat” masalasi favqulodda murakkab va ko‘p qirrali bo‘lgani uchun mazkur masalaga turlicha yondashiladi:

Birinchi yondashuv rus faylasuflari S.A.Atanovskiy, G. A. Brutyan, Ye. I. Kukushkin, E. S. Markaryanlar tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, uning asosiy mazmuni quyidagicha: til va madaniyatning o‘zaro aloqasi bir tomonga bo‘lgan harakatdir; til borliqni aks ettiradi, madaniyat esa bu borliqning ajralmas qismidir, til madaniyatning in‘ikosidir.

Ikkinchi yondashuv E. Sepir va B.Uorf maktabining qarashlarida o‘z aksini topgan. Mazkur gipotezaning asosida insonlar olamni o‘z ona tillari vositasida turlicha ko‘rishadi. Tilda aks ettirilgan olamgina mavjud. Modomiki, har bir til borliqni o‘ziga xos usullar bilan aks ettirar ekan, unda tillar bir-biridan o‘zining “olamning lisoniy manzarasi”ga ko‘ra farqlanadi. E. Sepir va B.Uorfnig gipotezasida quyidagi asosiy masalalar ajratiladi: 1. Til unda so‘zlashuvchi xalqning tafakkur usuli bilan bog‘liqdir. 2. Olamni bilish usuli subyektlarning qanday tillarda fikrlashiga bog‘liqdir³.

Uchinchi yondashuvga ko‘ra, til madaniyatning dalilidir: 1) til – biz ajdodlarimizdan meros qilib olgan madaniyatning tarkibiy qismi; 2) til – madaniyatni o‘zlashtirishning asosiy vositasi; 3) til – barcha madaniy hodisalarning eng muhimi.

Xullas, til madaniyatning tarkibiy qismi va uning vositasidir. U ruhimizning borlig‘i, madaniyatimizning ko‘rinishidir; u milliy mentallikning o‘ziga xos xususiyatlarini ifodalaydi. Til inson oldida tafakkur sohasini ochgan mexanizmdir (N.I.Jinkin).

O‘zbek tilshunosligida “til va madaniyat” masalalari bilan eng ko‘p va xo‘p shug‘ullangan olim sifatida professor Nizomiddin Mahmudovni ko‘rsatish

¹ Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. –М., 1993.

² Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.60.

³ Уорф Б. Л. Отношение норм поведения и мышления к языку // Новое в зарубежной лингвистике. –М., 1960. –Вып. 1. –С. 174.

mumkin. Jumladan, olim o‘zining “Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab...” nomli maqolasida “til” va “madaniyat” tushunchalari haqida quyidagilarni yozadi: “Til va madaniyat deganda, ko‘pincha, “nutq madaniyati” deyiladigan muammo assotsiativ holda esga tushsa-da, bu ikki o‘rindagi madaniyatning aynanligini aslo ko‘rsatmaydi. Til va madaniyat deganda, odatda, (to‘g‘risi ham shu) til orqali u yoki bu madaniyatni yoki aksincha, madaniyatni o‘rganish orqali u yoki bu tilni tushuntirish nazarda tutiladi, aniqroq aytadigan bo‘lsak, lingvokulturologiyadagi madaniyatning ma‘nosi “aqliy-ma‘naviy yoki xo‘jalik faoliyatida erishilgan daraja, saviya (*nutq madaniyati*)” emas, balki “kishilik jamiyatining ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma‘naviy-ma‘rifiy hayotida qo‘lga kiritgan yutuqlari majmuyi (*madaniyat tarixi, o‘zbek madaniyati*)” demakdir”¹.

N. Mahmudov tilga ehtirom ko‘rsatish va unga e‘tibor berishni ta‘kidlab, quyidagilarni yozadi: Til benihoya muqaddas va mo‘‘tabar ne‘mat, u odam degan mavjudotga shakllantirilgan, qavmlar o‘laroq birlashtirgan, taraqqiyot bosqichlariga olib chiqqan, ruhiy takomilga boshlagan, tafakkur gulshanining darvozalarini ochgan bemisl bir robitadir. Shuning uchun ham tilga nopisandlik insoniyatning o‘zligiga nopisandlik demkdir. Tilga ehtirom va e‘tibor esa bu dunyoda inson bolasi muhtamligining e‘tirofidir”².

V. fon Gumboldning “Tilda xalq ruhi aks etadi” degan fikri N. Mahmudovning asarlarida o‘ziga xos tarzda davom ettirilganini ko‘rish mumkin: “...tilda xalqning urf-odati, yashash tarzi, iqtisodiy ahvoli, qisqasi, xalqning bor-budi, bo‘y-basti aks etadi. Muayyan xalqning tilini bilish uning butun borlig‘ini anglash demakdir. Muayyan xalq tilining mazmunu mohiyatini idrok etish shu xalqning tarixiy kelajagini idrok etish demkdir. Til xalqning bebaho va muqaddas boyligidir, xalqning har bir asl farzandi o‘z tilida sobit va o‘z tiliga sodiq bo‘lmog‘i azal-abad ham qarz, ham farz”.

Olim buyuk nemis tilshunosi Yakob Grimmning “Xalq haqidagi saqlanib qoladigan eng jonli guvoh – bu uning suyagi, foydalangan ish qurollari yoki qabri emas, balki uning tilidir” degan fikrini shunday rivojlantiradi: “Xalq o‘z tili haqida uning ibtidosidan boshlab ma‘lumotga ega bo‘lsa, bu tilning turfa tovlanishlariyu, tarang va lo‘nda mantiqini chuqur his eta olsa, o‘zining uzoq va murakkab tarixini ham chuqur his eta oladi, tarixidan faxrlana oladi, o‘zinikidan boshqa tillarning xam muqaddasligiga. Har jihatdan hurmatga loyiqqligiga imon keltira oladi. Bu esa xalqning o‘zligini anglashi demakdir”³.

2. Olamning lisoniy manzarasi

Har qanday til alohida olam manzarasiga ega va lisoniy shaxs ana shu manzaraga mos ravishda ifodalarning mazmunini tuzishga majburdir. Bunda tilda o‘z aksini topgan insonning olamni o‘ziga xos idroki namoyon bo‘ladi. Til insonning olam haqidagi bilimlarining shakllanishi va mavjud bo‘lishidagi muhim omildir. Inson faoliyat jarayonida obyektiv dunyoni aks ettirar ekan dunyoni bilish

¹ Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини излаб...// Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2012. -№ 5. –Б. 10.

² Маҳмудов Н. Тил. –Тошкент: Ёзувчи, 1998. –Б. 3.

³ Миртожиев М., Маҳмудов Н. Тил ва маданият. –Тошкент: Ўзбекистон, 1992. –Б. 83.

natijalarini soʻzda qayd etadi. Olamning lisoniy manzarasi borliq haqidagi obyektiv bilimlarni toʻldiradi. Lisoniy shakllarda muhrlangan mazkur bilimlar majmuasi **olamning lisoniy manzarasi**, deb nomlanadi¹.

Olamning manzarasi (lisoniy ham) tushunchasi insonning olam haqidagi tasavvurlarini oʻrganish asosida yaratiladi. Olam – oʻzaro munosabatdagi inson va muhit boʻlsa, olam manzarasi – inson va muhit haqidagi maʼlumotni qayta ishlash natijasidir. Agar olamning obrazi boʻlinmaydigan yaxlit butunlikni namoyon qilsa, olamning manzarasi dunyo haqidagi turli darajadagi bilimlar majmuyini va uning obyektlariga boʻlgan munosabatni namoyon qiladi. Olamning obrazini toʻgʻridan-toʻgʻri reflekslar vositasida anglab boʻlmaydi, uni faqat oʻziga xos obrazlarni “oʻz boshidan kechirish” orqaligina tushunish mumkin. Olam manzarasini “odatdagi” bilish orqali anglab boʻlmasa-da, uni verbal va obrazli aks ettirish, ifodalash mumkin. A.K.Kamenskiy **olamning lisoniy manzarasini** “mantiqiy (konseptual) va lisoniy (soʻzli) modeldan tashkil topgan mantiqiy-soʻzli hosila” sifatida umumiy shaklda izohlagan.

M. Xaydeggerning qayd qilishicha, “manzara” soʻzi deganda birinchi navbatda, biron narsaning tasviri haqida oʻylaymiz, “olam manzarasi dunyoning tasvirini emas, balki olamni manzaradek tushunishni ifodalaydi”. Haqiqiy borliqni aks ettiruvchi olamning manzarasi va olamning lisoniy manzarasi oʻrtasida murakkab munosabatlar mavjud boʻladi. Olam manzarasi makon (yuqori-quyi, oʻng-chap, sharq-gʻarb, uzoq-yaqin), zamon (kun-tun, qish-yoz), miqdor va h.k. oʻlchovlar vositasida tasavvur etilishi mumkin. Uning shakllanishiga til, anʼanalar, tabiat va landshaft, taʼlim va tarbiya va boshqa ijtimoiy omillar taʼsir koʻrsatadi.

Olamning lisoniy manzarasi olamning maxsus manzaralari (kimyo, fizika va h.k.) bilan bir qatorda boʻla olmaydi, u boshqa manzaralardan oldinda boʻlib, ularni shakllantiradi. Chunki inson dunyoni va oʻzini umuminsoniy va milliy tajribaga asoslangan til vositasida angelaydi. Bu oʻrinda milliy tajriba tilning barcha darajadagi oʻziga xos xususiyatlarni belgilaydi. Tilning oʻziga xosligi tufayli til egasining ongida muayyan olamning lisoniy manzarasi yuzaga keladi va inson u orqali dunyoni koʻradi

V. Fon Gumboldt “Tillarning xilma-xilligi faqat tovushlarning turlichaligi emas, balki har bir millatdagi dunyoni koʻrishning farqliligi natijasidir”, deb qayd qilgan. Chindan ham, har bir millatning oʻziga xos koʻrish tarzi bor, oʻziga xos idrok intizomi bor, umumlashtirib aytganda, oʻziga xos tafakkur tamoyili bor... Amerikalik tilshunos Benjamin Li Uorf “Agar Nyuton inglizcha gapirmaganida, inglizcha oʻylamaganida edi, uning koinot haqidagi buyuk kashfiyoti bir qadar boshqachroq boʻlardi” degan².

Har qanday til egasi boʻlgan inson uchun haqiqiy borliq (moddiy va fizik) quyidagi koʻrinishlarda mavjud:

- 1) haqiqiy borliqning oʻzi;
- 2) birinchi signal (borliqni sezgilar vositasida idrok qilish) sistemasi;

¹ Кавинкина И.Н. Психолингвистика. Пособие для студентов педагогических специальностей высших учебных заведений. –Гродно: ГрГУ, 2010. –С. 152; Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.64.

² Махмудов Н. Тил. –Тошкент: Ёзувчи, 1998. –Б. 9-10.

3) ikkinchi signal (verbal) sistemasi.

Haqiqiy borliqni idrok qilishning bu uch darajasi bilan haqiqiy borliq haqidagi tasavvurlar: olam umumiy manzarasining tasavvuri (maishiy va ilmiy), olamning lisoniy manzarasi yordamida obyektivlashtirilgan olamning subyektiv tasavvuri o‘zaro munosabatda bo‘ladi.

Olamning lisoniy manzarasi insonni olamga (tabiatga, hayvonlarga, o‘z-o‘ziga) bo‘lgan munosabatini shakllantiradi. Har qanday tabiiy til dunyoni bilishning muayyan usulini aks ettiradi. Unda ifodalangan ma’nolar muayyan qarashlarning yagona tizimida, o‘ziga xos jamoaviy falsafada mujassamlashadi va u barcha til egalari uchun majburiylik kasb etadi. Mazkur tilda so‘zlashuvchilar dunyosi shakllanadi, ya’ni olamning lisoniy manzarasi leksika, frazeologiya va grammatikada muhrlangan olam haqidagi bilimlar majmuasidir.

Olam manzarasining konseptual va lisoniy turlarini farqlash lozim. Olamning konseptual manzarasi olamning lisoniy manzarasidan farqli o‘laroq, bilish va ijtimoiy faoliyatlar natijalarini aks ettirib doimo o‘zgarishda bo‘ladi. Biroq olam lisoniy manzarasining ayrim qismlari insonlarning olam haqidagi qadimdan qolgan, eskicha tasavvurlarini uzoq vaqt mobaynida saqlab qoladi. Olamning konseptual manzarasi olamning lisoniy manzarasiga nisbatan boyroq bo‘ladi, chunonchi, uning shakllanishida tafakkurning har xil turlari ishtirok etadi. Turli kishilarda, masalan, turli davrlar, turli ijtimoiy va yosh guruhlari, turli bilim sohalari va h.k.ning vakillarida olamning konseptual manzaralari farqlanishi mumkin. Har xil tillarda so‘zlashuvchi kishilar muayyan sharoitlarda bir-biriga yaqin bo‘lgan olamning konseptual manzaralariga, aksincha, bir tilda so‘zlashuvchi kishilar olamning turli konseptual manzaralariga ega bo‘lishlari mumkin¹. Olamning konseptual manzarasida umuminsoniy, milliy va shaxsiy o‘zaro munosabatlar bo‘ladi. Olamning konseptual manzarasi bilan olamning lisoniy manzarasi bir-biridan farq qilishiga qaramay, har ikkala manzara o‘zaro bog‘liqdir. Agar til olamning konseptual manzarasi bilan aloqada bo‘lmaganida, u muloqot vositasi rolini bajara olmasdi.

Olamning lisoniy manzarasini yaratishda frazeologizmlar alohida rol o‘ynaydi. Ular “xalq hayotining ko‘zgusi”dir. Frazeologik birliklarning tabiati til egasining bilimlari, hayotiy tajribasi va mazkur tilda so‘zlashuvchi xalqning madaniy-tarixiy an‘analari bilan chambarchas bog‘liqdir. Frazeologik birliklarning semantikasi inson va uning faoliyatini tavsiflashga qaratiladi².

Frazeologizmlar vositasida yaratilgan olamning lisoniy manzarasini tahlilida uning antropotsentrik xususiyatini ta’kidlash joiz. Olamning antropotsentrik manzarasi frazeologizmlar yo‘nalishining insonga qaratilganligi bilan ifodalanadi. Bunda inson barcha narsalarning o‘lchovi sifatida ishtirok etadi: ko‘p – *boshini yeb*; to‘la, butun – *boshdan oyoq*; kichik – *ko‘z ilg‘amas*; tez – *ko‘z ochib yumguncha* va h.k.

¹ Маслова В. А. Лингвокультуроология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.65.

² Фраzeологический словарь русского литературного языка / Под ред. А. И.Федорова. –М., 1996; Образные средства русского языка / Под ред. В.Н.Телия. –М., 1995.

Olamning lisoniy manzarasi turfa ranglar, xususan, mifologemalar, obrazli metaforik soʻzlar, oʻxshatishlar, konnotativ soʻzlar, stereotiplar, ramzlar va h.k. vositasida yaratiladi. Har qanday til oʻzida mazkur til egasining dunyoqarashini belgilaydigan va olam manzarasini shakllantiradigan milliy, oʻziga xos xususiyatlar tizimini mujassamlashtiradi. Masalan, ruslarda *choʻchqa* a) ifloslik, b) nonkoʻrlik, d) tarbiyasizlikni; inglizlarda *pig* ochofatni, oʻzbeklar, qirgʻizlar, qozoqlar va boshqa musulmon xalqlarida *choʻchqa* sof diniy nuqtayi nazardan oʻta haqoratni ifodalaydi; vetnamlarda *choʻchqa* ahmoqlik ramzi boʻlib keladi. Demak, *choʻchqa* soʻzi turli xalqlarda turlicha belgilarni konnotatsiyalaydi. Bu esa mazkur xalqlar olam manzarasining shakllanishidagi ularning oʻziga xos, individual majoziy fikrlashini koʻrsatadi.

Xullas, har qanday madaniyat oʻzining kalit soʻzlariga ega boʻladi. Bu oʻrinda Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning tilimizning milliy-madaniy xususiyatlari haqida bildirgan quyidagi fikrlarini keltirish ayni muddaodir: “...tilimizdagi mehr-oqibat, mehr-muhabbat, mehr-shafqat, qadr-qimmat degan, bir-birini chuqur maʼno-mazmun bilan boyitadigan va toʻldiradigan iboralarni olaylik. Qanchalik gʻalati tuyulmasin, bu iboralarni boshqa tillarga aynan tarjima qilishning oʻzi mushkul bir muammo. Shuni aytish lozimki, bu tushunchalar kimdir shunchaki oʻylab topgan shirin kalom, quloqqa xush yoqadigan soʻzlar emas. Bunday tushunchalar asrlar mobaynida el-yurtimizning dunyoqarashi, maʼnaviy hayotining negizi sifatida vujudga kelgan, ongu shuurimizdan chuqur joy olgan buyuk qadriyatlarning amaliy ifodasidir”¹.

Shunday qilib, olamning lisoniy manzarasini oʻrganish masalasi inson va uning turmushi, uning dunyo bilan oʻzaro munosabati, uning mavjudligining sharoitlarini aks ettiradigan olamning konseptual manzarasi masalasi bilan chambarchas bogʻliqdir. Olamning lisoniy manzarasi insonning turli olam manzaralarini izohlaydi va umumiy olam manzarasini aks ettiradi.

3. “Geshtalt” tushunchasi

Olamning lisoniy manzarasini oʻrganishga boʻlgan qiziqishning ortishi lisoniy geshtaltlar nazariyasini bilimlar strukturasi sifatida qaralgan freymlar nazariyasi bilan aloqador qilishga urinayotgan kognitiv tilshunoslik bilan ham bogʻliqdir.

Lisoniy geshtaltlar nazariyasi kognitiv tilshunoslikning asoschilaridan biri boʻlgan J. Lakoff tomonidan ilgari surilgan. J. Lakoffning qayd qilishicha, fikrlar, idroklar, emotsiyalar, bilish jarayonlari, motorli faoliyat hamda til ayni strukturalar boʻlgan “geshtaltlar”dan tarkib topgan².

Geshtalt nemischa soʻz boʻlib, u “obraz, tuzilma, yaxlit shakl” maʼnolarini anglatadi³. Ilmiy adabiyotlarda geshtaltga biror obyektning qismlar yigʻindisi sifatida emas, balki yaxlit holda idrok etish jarayoni deb taʼrif beriladi⁴.

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 7.

² Лакофф Дж. Лингвистические гештальты / Дж. Лакофф // Новое в зарубеж. лингвистике. Вып. 10. Лингвистическая семантика. –М.: Прогресс, 1981. –С. 350–368.

³ Сафаров Ш. Когнитив тилшunoslik. –Жиззах, 2006. –Б. 47.

⁴ Хрестоматия по истории психологии. –М., 1980. –С.84-89; Алефиренко Н. Спорные проблемы семантики. – М., 2005. –С. 326; Сафаров Ш. Кўрсатилган асар. –Б. 47.

Umuman, *geshtalt yaxlit obraz* hisoblanadi, ya'ni biron bir obyektни butunicha idrok qilinishi *geshtalt*, deb tushuniladi. Geshtalt-psixologiya idrokning yaxlitligiga asoslanadi: ayrim shakllarning alohida bo'laklari o'z ma'nosini butunning (*geshtaltning*) tarkibida topadi. Masalan, *daraxt* tushunchasi olinganda, daraxtni predmet sifatida idrok etuvchi shaxs uni qismlar yig'indisi, ya'ni tana, ildiz, shoxlar va barglardan iborat o'simlik sifatida emas, balki shu qismlarga bo'linuvchi yaxlit jism – daraxt sifatida idrok qilishi muhim hisoblanadi. Yoki J. Lakoffning ta'biricha, *janjal* va *urush* ayni terminlar bilan tasvirlanadi, Demak, ular bir xil tasavvur qilinadi, ya'ni ular ayni geshtalt (yaxlit obraz – Sh.Usmanova) bilan bog'lanadi¹.

Geshtaltlar botiniy mazmundor bo'lgan alohida til birliklaridir. Geshtaltlar tilda amalga oshishi bilan birga, insonning borliqni idrok qilishi asosini tashkil qiladi, bilish jarayonlarini yo'naltiradi, motorli aktlarning o'ziga xos xususiyatlarini va h.k. aniqlaydi.

Tilga nisbatan geshtaltlarning botiniyligi bir necha jihatlarida namoyon bo'ladi. Chunonchi, tilning zohiriy sathida ayni geshtalt turli fikrlarni keltirib chiqarishi mumkin va bunda faqat maxsus izlanishlar orqaligina ularning birligini aniqlash mumkin².

Shunday qilib, geshtaltlar konseptual bog'lanishlar bo'lib, ular inson psixikasining botiniga tegishli bo'lgan va tabiiy tilning kategoriyalari doirasidan tashqarida yotgan universal tasavvurlar mohiyatidir.

4--AMALIY MASHG'ULOT **METAFORA VA UNING TARJIMADA IFODALANISHI**

Reja:

1. Metafora tildagi universal hodisa
2. Metaforalar tarjimasi
3. Evfemizm va disfemizm

Tayanch so'z va iboralar: metafora, obrazli-motivlashgan so'z, tafakkur, madaniy belgi, ongning universalialari, hosila ma'no, milliy-madaniy dunyoqarash, ma'no referentlari, differensial-semantik metod, evfemizm, disfemizm, tabu, etnografik tabu, lingvistik tabu, evfemik omonimiya.

1. Metafora tildagi universal hodisa

Xizmat taqozosi bilan xorijiy davlatlarda bir muddat bo'lib qaytganimdan keyin do'stlarim va yaqinlarim ko'pincha: "U yoqlarda ob-havo qanaqa ekan?" deb so'rashadi. "Havosi juda dim, namli" deyman. Bu o'ta jo'n javob bo'ladi va suhbatdoshlarimning men his qilganlarni menday his qilmaganliklarini payqayman. Shunda: "Kiyiming badaningga yopishib qoladi. Pardozlaring oqib ketadi. Baliqday nafas olasan" deb ma'joziy, metaforik tushuntirishga harakat

¹ Лакофф Дж. Курсатилган асар. –Б. 350–368.

² Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.66.

qilaman. Ana shunda ularning yuz-koʻzlarida oʻzlari boʻlmagan mamlakatning ob-havosi haqida oʻzlari boʻlgandek tasavvur hosil boʻlganini koʻraman.

Zero, Gegel: “oʻz maʼnosida qoʻllaniladigan soʻz oʻz-oʻzidan tushunarli ifodadir, metafora esa boshqacha ifodadir”¹, – deb yozgan edi. Qator adabiyotlarda metaforaning yashirin oʻxshatish ekanligi qayd qilinadi². Binobarin, Aristotelning fikricha, oʻxshatish ham metaforadir, chunki ular oʻrtasida arzimagan farqlar mavjud, xolos. Masalan, *u sherday tashlandi* ifodasida oʻxshatish bor, agar ifoda *sher tashlandi* tarzida oʻzgartirilsa, metafora yuzaga keladi³.

Metaforalarning mazmun jihati, shuningdek, ularga birlashtirilgan madaniy konnotatsiyalar kognitiv bilishning manbasiga aylanib bormoqda. Shuning uchun ham obrazli-motivlashgan soʻzlar (metaforalar) madaniy belgilarning koʻrsatkichiga aylanadi. Lingvokulturologiyani metaforalarning aynan mana shu jihati qiziqtiradi.

Kognitiv tilshunoslikning taniqli vakili J.Lakoff hamda mashhur faylasuf M.Jonson metaforalarni shunday izohlashadi: “Metaforalar nafaqat kundalik hayot, nafaqat til, balki tafakkur va faoliyatimizga ham kirib boradi. Bizning kundalik tushunchaviy tizimimiz ham oʻz mohiyatiga koʻra metaforikdir”⁴. J.Lakoff va M.Jonson tadqiqotida tahlil etilgan *vaqt bu – pul, vaqt bu – cheklangan zaxira, vaqt bu – qimmatbaho buyum* kognitiv metaforalari oʻzbek tilida soʻzlashuvchi nutq egalari tezaurusida ham mavjudligi (Masalan: Bu ishga koʻp vaqt *sarfladim*; Vaqtim *tugay* deyapti; Behuda ishlar vaqtni *oʻgʻirlyadi*) bir qator kognitiv metaforalarning kognitiv-semantik universalliya ekanligidan dalolat beradi⁵.

Tadqiqotlarda metaforalar ongning universalialari sifatida belgilangan. Zamonaviy psixologlar dunyoni metaforalar asosida koʻrishni insonning genezisi va madaniyati bilan bogʻlashga harakat qilishadi. Bobo tilning metaforik xususiyatga ega boʻlgani, protokommunikatsiyaning esa metaforalar darajasida amalga oshirilgani haqida taxmin qilinadi.

Metafora tildagi universal hodisa boʻlib, u barcha tilga xosdir. Uning universalligi makonda va zamonda, til strukturasi hamda uning vazifalarida namoyon boʻladi. Metafora oʻzida fundamental madaniy qadriyatlarni aks ettiradi, zero, u milliy-madaniy dunyoqarashga asoslangandir⁶.

“Metafora hosila maʼno yuzaga kelishi hodisalarining faoli hisoblanadi. U tilshunoslikda qayd etilishicha, hosila maʼno yuzaga kelishining hosil qiluvchi va hosila maʼno referentlari oʻzaro oʻxshash kelishiga asoslanadi”⁷. Prof. M.Mirtojievning qayd qilishicha, buni differensial-semantik metod boʻyicha tahlil

¹ Гегель. –М., 1969. –С. 115.

² Арнольд И. Стилистика современного английского языка. –Л.: Просвещение, 1973. –С. 146; Махмудов Н., Худойбергана Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. –Тошкент: Маънавият, 2013. –Б. 9.

³ Аристотель. Риторика / Античные риторика. –М.: МГУ, 1978. –С. 134.

⁴ Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем (перевод Н.В. Перцова) // Теория метафоры. – М., 1990. –С. 387-416.

⁵ Худойбергана Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2013. –Б. 49.

⁶ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.88, 91.

⁷ Baldinger K. Die Semasiologie. –Berlin: Akademie Verlag, 1957. –S. 87; Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. –С. 70; Ҳожиёв А. Семасиология // Ўзбек тили лексикологияси. –Тошкент: Фан, 1981. –Б. 221 ва бошқа манбалар.

etib ko‘rilganda yaqqol tasavvur etish mumkin. Masalan, *ulamoq* fe‘li “uchlarini biriktirib bog‘lamoq” leksik ma‘nosi – sememasiga ega. U yana “uchiga qo‘shib uzaytirmoq” hosila ma‘no – sememani orttirgan. Ular bildirgan harakat o‘rtasida o‘xshashlik bor. Ya‘ni hosila ma‘no yuzaga kelishi metafora hisoblanadi¹.

Ba‘zi mutaxassislarining fikricha, “metafora – o‘xshatishning qisqargan shakli”. Prof. M.Mirtojiyevning yozishicha, “bu fikr ham o‘rni bilan to‘g‘ri”dir. “Masalan, o‘zbek tilida tokni zararlaydigan oidium kasalligini *kul* so‘zining hosila ma‘nosi ifodalaydi. Uni “kulga o‘xshash kasallik” o‘xshatish qurilmasining qisqargan shakli deyish juda to‘g‘ri bo‘ladi. Bu o‘rinda o‘xshatish subyekti tushib qolib, o‘xshatish qurilmasining faqat *kul* etaloni butun ma‘nosini o‘zida saqlagan va o‘xshatishning qisqargan shakli – metafora yuzaga kelgan. Ya‘ni buni metaforaning ayrim ko‘rinishi sifatida ko‘rsatish mumkin”².

Lingvomadaniy birliklarni qiyoslashda yoki ularni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilishda o‘sha davr madaniyati, xususan, xalq og‘zaki ijodining o‘ziga xos xususiyatlarini e‘tiborga olish lozim. Masalan, “Shekspirning “Qirol Lir” pyesasida Lirga o‘zini afgor Tom deb tanishtirgan Edgan unga “o‘tmish tarixi”ni hikoya qilib berar ekan, uning nutqida qo‘llanilgan muqoyasaviy birliklar rus va o‘zbek tillariga shu tillarda mavjud bo‘lgan muvofiq lisoniy vositalar yordamida adekvat o‘g‘irilgan: ...*hog in sloth, fox in stealth, wolf in greediness, dog in madness, lion in pray* – KL, 105 // ...*bil ya svinyoy po lenosti, lisoy po xitrosti, volkom po jadnosti, psom po yarosti, lvom po xiuynosti* – KL, 539 // ...*yalqovlikda cho‘chqa, makkorlikda kal, so‘qtoylikda bo‘ri, badjahllikda it, vahshiylikda arslon edim* – QL, 429. Birliklar tarkiblarida jonivorlarning uch tilda ham bir xil xulq-atvorni jonlantira olishlari ularni moddiy jihatdan aniq tarjima qilish, aniqrog‘i, ularni tayyor ekvivalentlari bilan almashtirish imkoniyatini bergan. O‘zbekcha tarjimada makkorlik an‘anaviy “tulki” emas, balki “kal” obrazi orqali jonlantirilgan ekan, ushbu holatda asliyatning davr xususiyati to‘g‘ri yaratib berilgan. Hozirgi paytda makkorlik va mug‘ombirlikning tulki fe‘l-atvoriga badiiy muqoyasa etilishi an‘anaviy tus olgan bo‘lsa-da, o‘tmish o‘zbek adabiyotida, xususan, xalq og‘zaki ijodiyotida bu xulq “kal kirdikorlari”ga muqoyasa etilar edi”³.

Metaforalar shirinsuxanlik tasvirini yaratish vositasi vazifasini ham bajaradi. Masalan, o‘zbek lingvomadaniyatida shirinsuxanlikni ifodalash uchun “qo‘zichog‘im”, “bo‘talog‘im”, “asalim”, “chirog‘im”, “oppog‘im”, “jonginam”, “do‘mbog‘im”, turk lingvomadaniyatida “shakerim”, “bitanem”, “kuzum”, “yavrum”, “hayatim”, “ruhum”, rus lingvomadaniyatida “golubchik”, “kotik”, “zayka”, “zolotoy” ingliz lingvomadaniyatida “baby”, “honey”, “dove”, “frog”, “sweet heart” kabi hissiy-ta‘sirchan so‘zlardan keng foydalaniladi.

N.D.Arutyunovanning qayd qilishicha, metaforada yolg‘on va haqiqat o‘zaro birlashadi... Metafora nafaqat qisqargan o‘xshatish, shu bilan birga, qisqargan qarama-qarshilik hamdir⁴.

¹ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. –Б.95.

² Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. –Б.95.

³ Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Дарслик. –Тошкент: Фан, 2005. –Б. 214-215.

⁴ Арутюнова Н.Д. Метафора дискурс / Теория метафоры. –М.: Прогресс, 1990. –С. 5-32.

Metaforalarni ham xuddi o‘xshatishlar singari turg‘un va individual-muallif metaforalariga ajratish mumkin. Turg‘un metaforalarga *dunyo – bu – teatr, dunyo – bu – kitob, sevgi – bu – olov, vaqt bu – pul* va h.k. misol bo‘ladi.

Individual-muallif metaforalariga N.Eshonqulning “Tun panjaralari” nomli qissasidan olingan quyidagi mikromatndagi metaforalarni misol qilib ko‘rsatish mumkin: “...Sen nega meni bu xilvatga, bu zulmatgan tashlab ketding? Nega qalbidagi *imon chiroqlarini* o‘chirding? Axir sendan buni kutmagandim-ku? Mana shu kichkina ko‘rimsiz yuragimda *muhabbatning kemalari* suzib yurardi-ku? Sen nega meni *yolg‘izlikning yirtqich quzg‘unlariga* tashlab ketding? Nega meni *umidsizlikning oq ayiqlariga* yem qilib tashlab ketding?”¹.

Umuman, metaforalarni yaratish mexanizmi quyidagicha bo‘ladi: turli mantiqiy sinflar orasidan umumiy xususiyatlar va belgilar asosida tenglashtirilgan ikki xil predmet tanlab olinadi. Masalan, *bosh – “tananing bo‘yindan yuqorigi, oldingi qismi”*; boshdagi yuqori, oldingi qismlik xususiyati “sabzavotning yumaloq o‘rami” hosila ma’noga ko‘chirilishi mumkin. Masalan, o‘zbek tilida: *bir bosh piyoz*; turk tilida: *bir baş soğan*.

Metaforalar ma’lum “vaqt o‘tishi bilan o‘zining estetik qimmatini, yangiligini yo‘qotishi mumkin”. Masalan, *stolning oyog‘i, shishaning og‘zi* va h.k. Bunday holatlarda mazkur metaforalar obrazlilik yaratish vositasi sifatida iste’moldan chiqadi. Umuman, metaforalar tez eskirib, o‘rniga yangisi kelib turishi bilan tavsiflanadi.

2. Metaforalar tarjimai

Ayrim jonivorlar nomlaridan iborat lisoniy vositalar badiiy nutq tarkibida moddiy-mantiqiy ma’nolaridan uzoqlashib, insonning muayyan hislat-xususiyatini obrazli tasvirlashida qo‘llaniladi. Bunday paytda uning fe‘l-atvori, yurish-turishi, aql-zakovati va jismoniy layoqatida mavjud bo‘lgan xususiyatlar alohida qayd etiladi. Mazkur lisoniy vositalar kasb etgan timsoliy ma’nolar nutqqa hissiy-ta’sirchanlik baxsh etadi. Insonning muayyan jonivor nomi bilan erkalatilishi, suyulishi yoki, aksincha, tahqirlanishi, haqoratlanishi odamlarning o‘sha jonivorga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatiga, qarashiga bog‘liq bo‘ladi².

Masalan, eshak va xachirning turk va o‘zbek lingvomadaniyatida salbiy tasvir ifodasi uchun majoziy qo‘llanilishi an’anaga aylanib qolgan. Shuning uchun ham tarjimon turk tilidagi *eşsek* va *katır* metaforalarini ayni tipdagi *eshak* va *xachir* lingvomadaniy birliklariga bimalol almashtirgan:

Uzatmayalım, bir tanzimat lafidır tutturdu.

– *Ne istiyorsun? Dedim bir akşam...*

Üç bin papel, demez mi?

Len, dedim, deli fişegi! Aklını peynir ekmekle mi yedin? Üç bin panganot ne ider biliyon mu?

– *Biliyom, demez mi?*

¹ Худойберганова Д. Матнинг антропоцентрик тадқиқи. –Тошкент: Фан, 2013. –Б. 104.

² Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Дарслик. –Тошкент: Фан, 2005. –Б. 162-163.

– *Eşşoğlu eşşek! dedim, hayvan! Katur! dedim. Üç bin panganot bir kola kim verir be?* (Sait Faik. Mürüvvet, 156-157).

Tarjimasi:

Ishqilib, nima bo'lsa ham, u tovon puli deb turib oldi. Bir kuni kechqurun undan:

– *Senga nima kerak o'zi, – deb so'radim.*

– *Uch ming papel¹ kerak! – dedi.*

– *Hoy, ahmoq bola! – dedim, – aqlingni yeb qo'yibsan. Uch ming papel qancha pul bo'ladi, bilasanmi o'zing, buncha pulni kim berib qo'yadi sen ovsarga?*

– *Bilaman, – deb qolsa bo'ladimi?*

– *Menga qara, eshak miya, xachirning bolasi! – qaysi ahmoq sening bir qo'linga uch ming berib qo'yar ekan-a, – dedim fig'onim falakka chiqib* (S. Hamidova tarjimasi. Muruvvat, 50).

Lingvomadaniy birliklarni qiyoslashda yoki ularni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilishda o'sha davr madaniyati, xususan, xalq og'zaki ijodining o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olish lozim. Masalan, “Shekspirning “Qirol Lir” pyesasida Lirga o'zini afgor Tom deb tanishtirgan Edgan unga “o'tmish tarixi”ni hikoya qilib berar ekan, uning nutqida qo'llanilgan muqoyasaviy birliklar rus va o'zbek tillariga shu tillarda mavjud bo'lgan muvofiq lisoniy vositalar yordamida adekvat o'girilgan: *...hog in sloth, fox in stealth, wolf in greediness, dog in madness, lion in pray – KL, 105 // ...bil ya svinyoy po lenosti, lisoy po xitrosti, volkom po jadnosti, psom po yarosti, lvom po xiynosti – KL, 539 // ...yalqovlikda cho'chqa, makkorlikda kal, so'qtoylikda bo'ri, badjahllikda it, vahshiylikda arslon edim – QL, 429*. Birliklar tarkiblarida jonivorlarning uch tilda ham bir xil xulq-atvorni jonlantira olishlari ularni moddiy jihatdan aniq tarjima qilish, aniqrog'i, ularni tayyor ekvivalentlari bilan almashtirish imkoniyatini bergan. O'zbekcha tarjimada makkorlik an'anaviy “tulki” emas, balki “kal” obrazi orqali jonlantirilgan ekan, ushbu holatda asliyatning davr xususiyati to'g'ri yaratib berilgan. Hozirgi paytda makkorlik va mug'ombirlikning tulki fe'l-atvoriga badiiy muqoyasa etilishi an'anaviy tus olgan bo'lsa-da, o'tmish o'zbek adabiyotida, xususan, xalq og'zaki ijodiyotida bu xulq “kal kirdikorlari”ga muqoyasa etilar edi”².

Metaforalar shirinsuxanlik tasvirini yaratish vositasi vazifasini ham bajaradi. Masalan, o'zbek lingvomadaniyatida shirinsuxanlikni ifodalash uchun “qo'zichog'im”, “bo'talog'im”, “asalim”, “chirog'im”, “oppog'im”, “jonginam”, “do'mbog'im”, turk lingvomadaniyatida “şekerim”, “bitanem”, “kuzum”, “yavrum”, “hayatim”, “ruhum”, rus lingvomadaniyatida “golubchik”, “kotik”, “zayka”, “zolotoy” ingliz lingvomadaniyatida “baby”, “honey”, “dove”, “frog”, “sweet heart” kabi hissiy-ta'sirchan so'zlardan keng foydalaniladi.

¹ Eskirgan jargo so'z: 1 papel – 1 liralik qog'oz pul.

² Мусаев Қ. Таржима назарияси асослари. Дарслик. –Тошкент: Фан, 2005. –Б. 214-215.

Turk va o‘zbek lingvomadaniyatlarida er-xotin o‘rtasida o‘zaro qo‘llaniladigan o‘ziga xos shirinsuxanlik so‘zlari quyidagi misollar tarjimasida o‘z ifodasini topgan:

Kocasına,

– **Şekerim**, kahve yapayım mı? diye sordu.

Adam,

– *Yap bitanem, yap şekerim... Orta şekerli olsun hayatım... dedi* (Aziz Nesin. Şimdiki Çocuklar Harika).

Tarjiması:

So‘ng eridan so‘radi:

– *Qahva olib kelaymi, jonginam?*

– *Mayli, azizam, mayli... Ammo juda shirin qilib yubormagin, asalim* (M. Hakimov tarjiması. G‘aroyib bolalar, 187).

Ko‘rilgan parchada asliyat va tarjima matnidagi shirinsuxanlik ifadalovchi *bitanem – azizam; şekerim – asalim; şekerim – jonginam* so‘zlari bir-birini almashtirib kelgan.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, lingvomadaniy birliklar “tarjimada har doim bir-birlarini almashtiravermasdan, ayrim matniy holatlarda ixtisoslashgan holda qo‘llaniladi. Masalan, “erkatoyim”, “ovunchog‘im”, “jonimni qoqay” birliklari odatda keksaroq ayol kishi tomonidan ko‘proq farzand yoki nevaraga qarata aytilsa, “oppog‘im” so‘zi erkak tomonidan xotin kishi yoki qiz bolaga nisbatan qo‘llaniladi. Tarjimada bunday tafovutni hisobga olishgina matnning tabiiy jarangdorligini vujudga keltiradi”.

Binobarin, turk tilidagi “canım” so‘zi er-xotinlar, sevishganlar orasida sevgi-muhabbatni ifodalashi bilan birga, neytral ma’noda ham qo‘llaniladi:

– *Su içmek için çıktım da... Salondan geçiyordum. Annem beni görünce, babama canım, şekerim...demeye başladı. Babam da ona, –Ruhum, bitanem diyordu: Ne zaman kavga ederlerken birden üzerlerine gitsem, terbiyem bozulmasın, diye birbirlerine işte böyle -canım, ciğerim derler. Oysa kavga etmedikleri zaman, birbirlerine adlarıyla seslenirler* (Aziz Nesin. Şimdiki Çocuklar Harika).

Tarjiması:

Suv ichgani ketayotuvdim, oyim ko‘rib qoldilar. Darrov dadamga qarab: “Jonginam” dedi. Dadam ham “Sevgan yorim, asalim” deb javob berdilar. Ikkovlari janjallashib turishgan bo‘lsa meni ko‘rishlari bilan nuqul shunaqa deyishadi. Bir-birlariga shirin gap qilishmasa, mening tarbiyam buzilarkan. Boshqa paytlari bir-birlarining otini aytib chaqirishadi (M. Hakimov tarjiması. G‘aroyib bolalar, 187).

Mazkur parchada turk tilidagi “canım” er-xotin o‘rtasidagi sevgi-muhabbatni anglatadigan so‘z bo‘lib, u o‘zbek tilidagi “jonim” so‘zining to‘la ekvivalenti hisoblanadi.

Quyidagi parchada “canım” neytral ma’noda shirinsuxanlik ifodalovchi so‘z vazifasida kelgan:

O pazar, babam çak erkenden kalktı; oysa pazarları yataktan geç kalkardı.

– *Misafir bu kadar erken mi gelecek baba? Dedim.*

– *Ben onun için mi kalktım **canım!**.. dedi* (Aziz Nesin. Şimdiki Çocuklar Harika).

Tarjimasi:

Yakshanba kuni dadam juda erta turdi. Dam olish kunlari bemalol uxlardi, shuning uchun hayron bo'ldim.

– *Mehmon shunaqa erta keladimi, dada?*

– *Mehmon kelarkan, deb barvaqt turganim yo'q, **o'g'lim*** (M. Hakimov tarjimasi. G'aroyib bolalar, 189).

Ko'rinadiki, “canim” so'zi ota tomonidan o'g'liga nisbatan qo'llanilgan. Bunday vaziyatlarda tarjimon aldoqchi so'zlar girdobiga tushib qolmasligi lozim. Tarjimon mazkur so'zning ixtisoslashgan holda qo'llanilganini sezgan va uni “o'g'lim” so'zi orqali to'g'ri ifodalagan.

Yoki:

– *Aman kızım, aman benim **cici kızım**, sakın misafirin yanında terbiyesizlik yapma, emi? Misafirin yanında el ağzına okulmaz. Misafirin yanında yere düşen bişey yerden alınıp yenmez. Unutma bunları sakın... Misafirin yanında, öksürürken, elinle ağzını kapatacaksın. Sakın misafirin yanında ekmeği ağzınla koparma, çok ayıptır. Ekmek dilimini elinle koparırsın... Olur mu **canım?** Sonra, misafirin yanında*

– *Ha? denilmez, çok ayıptır. Birimiz sana seslenirsek, sakın ha,*

– *Ha?» deme!..* (Aziz Nesin. Şimdiki Çocuklar Harika).

Tarjimasi:

– *Mehmon borida odab saqlab o'tirgin, **oppoq qizim**. Birovning oldida og'izga qo'l tiqib bo'lmaydi. Uqdingmi? Innaykeyin, yerga tushgan narsani og'zingga solma. Ha, qulog'ingda bo'lsin. Yo'talmoqchi bo'lsang, og'zingga qo'lingni tut. Yana shuni bilib qo'yki, mehmonning oldida nonni tishlab sindirma, keragini ushatib ol. Xo'pmi, **do'mbog'im?** Yana men senga aytsam, birov seni chaqirib qolsa, “ha” deb o'tirmagin tag'in. Uyat bo'ladi. “Ha” degan so'zni zinhor og'zingga olma* (M. Hakimov tarjimasi. G'aroyib bolalar, 189).

Ushbu matn parchasida “canim” so'zi ona tomonidan qiziga nisbatan qo'llanilgan. Shuning uchun tarjimon uni o'zbek lingvomadaniyatiga moslab “do'mbog'im” so'zi vositasida o'g'irgan.

3. Evfemizm va disfemizm

Turli xalqlarning ruhiyati ularning tilidagi evfemizm va disfemizmning yuzaga kelishida namoyon bo'ladi. Muayyan tilning mazkur hodisalarni tadqiq etishda ana shu til egasi bo'lgan xalqning ruhiyati, dunyoqarashi, urf-odatlari, udumlari, irim-sirimlari, inonchlari diqqatga olinishi lozim.

Evfemizm ifodaga ijobiy yondashuvni yuzaga keltirish maqsadi bilan amalga oshiriladi¹. U shu tilda gaplashuvchi xalqning irimi, madaniyligi bilan bog'liq holda yuzaga chiqariladi. Prof. A. Hojiyev evfemizm hodisasini shunday izohlaydi: “Evfemizm (yun. euphemismos < eu – yaxshi + phemi – gapiraman) – narsa-

¹ Қаранг: Вандриес Ж. Язык. –М., 1937. –С. 206; Булаховский Л.А. Введение в языковедение. –С. 49; Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. –С. 284; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. –М.: Советская энциклопедия, 1966. –С. 521.

hodisaning ancha yumshoq shakldagi ifodasi; qo‘pol beadab so‘z, ibora va tabu o‘rnida qo‘pol botmaydigan so‘z (ibora)ni qo‘llash. Masalan, *ikkiqat*, *bo‘g‘oz* so‘zlari o‘rnida *homilador*, *og‘ir oyoqli* so‘zlarini qo‘llash”¹. *Disfemizm* esa ifodaga salbiy yondashuvni yuzaga keltirish maqsadi bilan amalga oshiriladi².

Mavjud so‘zga evfemistik ma‘no yuklanar ekan, bu ma‘no qo‘llanmay qolgan so‘zning ma‘nosi bo‘ladi. Ya‘ni u leksik sathga mansub hisoblanadi. Uni asosan tabu bilan bog‘laydilar. Tabuga uchragan so‘z yoki ibora o‘rnida to‘g‘ridan to‘g‘ri evfemizm qo‘llanadi, ya‘ni ma‘lum so‘zga tabuga uchragan lug‘aviy birlikning ma‘nosi yuklanadi, u evfemistik ma‘no bo‘lib qoladi³.

Tabu so‘zini birinchi marta ingliz kapitani J. Kook 1777-yilda Polineziyadagi Tonga orolida aniqlagan. *Tabu* so‘zi tonga tilidagi < *tapu* < *ta* – “belgilamoq”, “ajratmoq” va *pu* – “butunlay” so‘zlaridan kelib chiqqan bo‘lib, “butunlay ajratilgan”, “alohida belgilangan”, ya‘ni “man etmoq, taqiqlamoq” ma‘nosini anglatgan. Tabu aksariyat xalqlarning mifologik inonchlari asosida vujudga kelgan.

Tabu madaniy, diniy, irim yoki noxushlik uyg‘otishi nuqtayi nazaridan muayyan xatti-harakatlar yoki ayrim so‘zlar qo‘llanishini taqiqlashdir. Masalan, musulmonlarda “Qur‘on” kitobini tahoratsiz qo‘lga olish, o‘zbeklarda qiblaga oyoq uzatib o‘tirish yo yotish, mo‘g‘ullarda pichoqni olovga tiqish man qilinadi. Bular diniy nuqtayi nazardan belgilangan tabulardir.

Tabular ikkiga: *etnografik* va *lingvistik* tabularga ajraladi. O‘zbeklarda supurgini, o‘qlovni tik qo‘ymaslik, birovning orqasidan supurmaslik, axlatdan hatlamaslik, otashkurakni oyoq ostida qoldirmaslik, suprani egasiz yig‘ishmaslik, nonning ushog‘ini yerga tushirmaslik, qaychini ochib qo‘ymaslik, qalampirni qo‘lga bermaslik, turkiy va eroniy xalqlarda suvni ifloslatmaslik, suvga tupurmaslik, mo‘g‘ullarda qozondan pichoq bilan go‘sht olmaslik, chodirda suv to‘kmaslik, olovga yaqin joyda daraxt kesmaslik, qamchiga tayanmaslik, koreyslar va xitoyliklarda kosadagi ovqatga qoshiqni tiqib qo‘ymaslik (faqat marhumga atalgan ovqatgagina qoshiq tiqib qo‘yiladi) kabilar irimga asoslangan etnografik tabular hisoblanadi.

Lingvistik tabu lug‘aviy birlikning yo xalq irimi nuqtayi nazaridan, yo atash noxushlik uyg‘otishi nuqtayi nazaridan muomalada qo‘llanishining taqiqlanishidir⁴. Masalan, o‘zbek tilida *chayon* so‘zi tilga olinmaydi. Chunki uni atash chaqirish ma‘nosini beradi, deb tushuniladi. Ma‘lumki, bu hasharot havfli bo‘lib, zahari nihoyatda o‘tkir. U chaqsa, qattiq azob beradi. Shuning uchun uning nomi o‘zbeklarda taqiq qilingan. Ya‘ni *chayon* so‘zini tilga olmaslikning o‘zi tabu deb qaraladi... U (ya‘ni tabu ta‘kid bizniki – Sh.U.) boshqa xalqlarda ham ko‘plab uchraydi. Masalan, nemislar ham, ruslar ham, tatarlar ham o‘z tillarida ayiqning nomini atamaydilar⁵.

¹ Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. –Тошкент: ЎзМЭ, 2002. –Б. 131.

² Ахманова О.С. Ўша луғат. –С. 137

³ Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. –С. 284.

⁴ Булаховский Л.А. Введение в языковедение. –С. 49; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966. –С. 467.

⁵ Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. –Б.121.

Umuman, tabular, taqiqlar, ogohlantirishlarning o‘z asosli mantig‘i, mazmuni va voqea-hodisalari bo‘ladi. Ko‘p marta takrorlangan mazkur hodisalarda hosiyat bo‘lganligi uchun xalq bilib ularni taqiqlab, keyingi avlodlarni ogohlantirib ketgan. Shuning uchun ham tabular bir xalq madaniyatidan ikkinchisiga, uchinchisiga ko‘chib yuradi.

Evfemizm tabuga uchragan so‘z ma‘nosini yoqimliroq ifodali biror so‘z hosila ma‘no sifatida aks etilishi hisoblanadi. Masalan, *chayon* so‘zi tabuga uchragan, qo‘llanishi man qilingan edi. Bu leksik hodisadir. Uning ma‘nosi *eshak* so‘zida ifoda topdi. Evfemizm so‘z yoki iboraning hosila ma‘no yuzaga keltirishi bilan bog‘li holda voqelanadi... metafora evfemik ma‘no hosil bo‘lishida katta ahamiyat kasb etadi. Masalan, *chayon* so‘zi leksik ma‘nosi *eshak* so‘zi leksik ma‘nosi so‘zning evfemik ma‘nosi sifatida voqelangan. Chunki *chayon* dumini gajak qilib turishi jihatidan *eshakka* o‘xshaydi. Mana shu o‘xshashlik *eshak* so‘zida evfemistik metaforik ma‘no hosil bo‘lishi uchun sababdir¹.

Evfemizmlar “ovchilik tili”da keng qo‘llaniladi. Masalan, rus tilida *medved* so‘zining o‘rniga *lesnik*, *xozyain*, *potapich* so‘zlaridan foydalaniladi. Kabardin tilida *ayiq* – *maymoq*, *kiyik* – *sershox*, *to‘ng‘iz* – *yirik*, *bo‘ri* – *kul rang*, *quyon* – *uch labli*, *ilon* – *uzun dumli* va h.k.dan istifoda etiladi.

Ba‘zi o‘zbek oilalarida erkak xotiniga katta qizining ismi bilan, xotin esa eriga katta o‘g‘lining ismi bilan xitob qiladi. Xotinga nisbatan *onasi*, *oyisi*, *ayasi*, erga nisbatan *otasi*, *dadasi*, *adasi* kabi murojaat shakllarini qo‘llash mumkin: *To‘g‘ri*, *dadasi*, *men aytaman*. *Hoy onasi*, *suyunchini cho‘z*. Mazkur xitob shakllari ibtidoiy davrlardan qolgan tabu qoldig‘i bo‘lib², u oilada er-xotindan ko‘ra ko‘proq bolalarning ota-ona juftligini, sherikligini, ya‘ni bolalarning qadrini, ahamiyatini namoyon qiladi. Ayni holat koreys tilida ham kuzatiladi. Oilada farzand tug‘ilgandan keyin er-xotinning munosabatlari o‘zgacha tus oladi. Ularning bir-biriga bo‘lgan hurmati yanada ortadi. Bu hurmat katta farzandning ismini qo‘shib xitob qilish orqali amalga oshiriladi: er xotiniga (farzandning ismi+omma) *Arim-omma* “Arimning onasi”, xotin esa eriga (farzandning ismi+abba) *Arim-abba* “Arimning otasi”, yoki *egi abba* “bolamning otasi”, deb murojaat qiladi.

Lingvomadaniyatlarda evfemik omonimiya ham keng tarqalgan hodisalardan biri sanaladi. Masalan, o‘zbek tilida *ketmoq 1*, turk tilida *gitmek 1*, koreys tilida *torakata (qaytmoq)1*, rus tilida *uyti 1*, *ketmoq 2* “o‘lmoq”, *gitmek 2* (Ben gidersem adım kalır / Dostlar beni hatırlasın), *torakata 2*, *uyti 2* (“ushyol iz jizni”); o‘zbek tilida *xayrlashmoq 1*, turk tilida *vedalaşmak 1* *xayrlashmoq 2* “o‘lmoq” (Bultur shunaqa “uka”lardan uchtasi bilan xayrlashdim...), *vedalaşmak 2*; o‘zbek tilida *kuzatmoq 1*, turk tilida *uğurlamak 1*, *kuzatmoq 2* “o‘lmoq” (Tunov kuni qishloq eng aziz kishisini kuzatdi), *uğurlamak 2* va h.k.

Xullas, “**evfemizm** tabuga uchragan yoki atash uchun noqulaylik tug‘diradigan so‘z o‘rnida yoqimli his uyg‘otuvchi belgi berish maqsadida, xuddi shunday belgiga yaqin narsa, harakat, holat kabilarning nomi yoki o‘sha noqulaylikni yopib yuboruvchi so‘z yo lug‘aviy birlik bilan atashdir”.

¹ Миртожиев М. Кўрсатилган асар, 122, 124-бетлар.

² Kuçkartayev İ. Özbeklerde Hitap Sözləri ve Hitap Kültürü // Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri. A., 2000, s. 325.

Disfemizm soʻzlovchining tinglovchiga yoki biror predmetga nisbatan masxara, istehzoli, iltifotsiz qarashini bildiradi¹. Disfemizmlar soʻzning deyarli hosila maʼnosi sifatida yuzaga keladi. U hosila maʼnoni yuzaga keltiruvchi quyidagi hodisalar natijasi boʻladi²:

1. Metaforaga koʻra hosil boʻladi. Masalan, *choʻchqa* (oʻzbekcha), *domuz* (turkcha), *tweji* (koreyscha); *tulki* (oʻzbekcha), *tilki* (turkcha), *you* (koreyscha).

2. Metonimiyaga koʻra hosil boʻladi. Masalan, *chuvrindi*, *eshak* kabi disfemizmlar odamga nisbatan qoʻllanar ekan, yo uning ustidagi, yo uning harakatiga qarab aloqadorligi nazarda tutilgan.

3. Sinekdoxaga koʻra hosil boʻladi. Masalan, *qorin* (oʻzbekcha), *göbek* (turkcha), *kalla* kabi disfemizmlar odamga nisbatan qoʻllanar ekan, uning belgili muchasi eʼtiborga olinadi.

Disfemizmlar tilning yashovchan qatlami boʻlib, ular barqarorligi bilan tavsiflanadi.

5-AMALIY MASHGʻULOT RAMZ – INSON RUHIYATINING TILI

Reja:

1. Ramzlarning vujudga kelishi
2. Turli lingvomadaniyat ramzlarining qiyosiy tahlili

Tayanch soʻz va iboralar: ramz, timsol, belgi, semiotika, folklor ramzlari, kodlashgan ismlar, hayvon ramzlari, totem, mifologiya, qush ramzlari, daraxt va oʻsimlik ramzlari, ranglarning ramzlari, raqamlarning ramzlari.

1. Ramzlarning vujudga kelishi

Ijtimoiy muloqot tizimida insonlar mazkur jamiyat, guruh va ijtimoiy muhitda qabul qilingan ramzlardan foydalanmasdan yashay olmaydilar. Insonni hayvondan farqlovchi jihatlardan biri – uning ramzlashtirishga boʻlgan ehtiyojidir. Zamonaviy antropologiyada B.Franklinning (*toolmaking animal*) formulasi biroz oʻzgartirilib, “inson oʻzining tabiatiga koʻra *symbolmaking animal*, yaʼni inson nafaqat “mehnat qurollari ishlab chiqaradigan”, balki “ramzlar yaratadigan” mahluq hamdir”, deb talqin qilinadi. Demak, dunyo ramzlardan iborat, ramzlar insoniyatning ilk, haqiqiy ijodidir.

“Ajdodlarimiz bugun ibtidoiy davr deb baho beriladigan paytlarda bizga qaraganda yuz karra shoirroq edilar. Ular albatta, poeziyani tushunmasdilar, biroq bugungi til bilan aytganda, oʻsha minglab yillar avval ularning tafakkur tarzi “poetik mushohada” tarzida edi: ular hayotlari va tabiatdagi har bir narsani tasavvur qilgan tushunchalarning ramzi sifatida qabul qilardilar. U paytlar Osmon, suv, koʻkat, quyosh, oy yorugʻlik va zulmat – Tangrilar edi; quyosh oʻrnini tun egallarkan, ezgulik va yovuzlik kurashi ketyapti deb oʻylashardi. Hayvonlar ham

¹ Шомаксудов А., Расулов И., Қўнгуоров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1983. –Б.67.

² Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. –Б.131.

tangrilar edi, ularning ichida ham yovuz va ezgu niyatli lari bor edi. Ezgulik tangrilar osmonda, yer yuzida yorug‘lik bilan birga yashashadi, yovuzlik tangrilar yer ostida, zulmat bilan birga yashashadi deb o‘ylardilar”¹.

Demak, inson moddiy muhitdan tashqari, ramziy olamda ham yashaydi. Inson o‘z tarixining ilk davrlarida ma‘nolar dunyosida yashagan, dunyoni ramzlar orqali qabul qilgan, tabiat bilan ramzlar orqali munosabatda bo‘lgan. Shunga ko‘ra, “inson tilini to‘la ma‘noda ramzlar tili deyish mumkin”. Ramzlar o‘z-o‘zidan shakllanmagan, ular insonning bilish mahsuli sifatida vujudga kelgan.

Insonlar o‘rtasidagi aloqa “ramz” (“simvol”) so‘zining o‘zida aks etgan. Yunoncha “simvol” so‘zi dastlab sopol yoki chinni parchasini ifodalab, do‘stona munosabatlar belgisi bo‘lib xizmat qilgan. Mehmonni kuzatayotgan mezbbon mehmonga sopol yoki chinni parchasining bir bo‘lagini bergan, ikkinchi bo‘lagini esa o‘zida olib qolgan. Bu mehmon qachondir yana uyga kelganida, uni ana shu sopol parchasidan tanib olishgan. Demak, qadimgi davrlarda “simvol” so‘zi “shaxs guvohnomasi” ma‘nosida qo‘llanilgan.

Ramz tushunchasi qator fanlar nuqtayi nazaridan turlicha talqin qilinadi: 1) ramz – belgi bilan o‘xshash tushuncha (tillarni sun‘iy formallashtirishda); 2) hayotni san‘at vositasida obrazli o‘rganishning o‘ziga xosligini ifodalovchi universal kategoriya (estetika va san‘at falsafasida); 3) muayyan madaniy obyekt (madaniyatshunoslikda, sotsiologiyada va boshqa ijtimoiy fanlarda); 4) ramz belgi bo‘lib, uning dastlabki ma‘nosidan boshqa ma‘no uchun shakl sifatida foydalaniladi (falsafa, lingvistik, semiotika va h.k.)².

Lingvokulturologiyani ramzning belgilik jihati qiziqtiradi. Agarda oddiy belgi insonga ma‘nolarning predmetlar olamiga kirish imkoniyatini bersa, ramz ma‘noviy munosabatlarning predmetlar mavjud bo‘lmagan olamiga kirish imkoniyatini beradi. Ramzlar orqali bizning ongimizda kishilarni yagona etnomadaniy hamjamiyatga birlashtiradigan madaniyatning eng muqaddas qirralari ochiladi, aqlga sig‘maydigan, g‘ayrishiuriy botiniy ma‘nolar yuzaga chiqadi³. Ramzni o‘z predmeti bilan aloqasini yo‘qotgan ma‘no sifatida tasavvur qilish mumkin.

Y.M.Lotman ramzlarni “madaniy majmuaning eng barqaror elementlaridan biri” sifatida qayd qilgan⁴. Demak, ramzlar mazkur lingvomadaniy makonning barqaror birliklari sanaladi. Ular turmush qoidalariga aylangan kuzatishlarni mustahkamlaydi.

Ramz – inson ruhiyatining tili bo‘lib, u tabiat bilan ana shu tilda gaplasha boshlagan. Aynan ana shu ramzlar tilida miflar, ertaklar, dostonlar yaratilgan. Folklor ramzlari muayyan xalqning ilk tafakkur tarzini, tasavvurlarini, ijodini tamsil etadi. Jumladan, turkiy xalqlar og‘zaki ijodida “Ulgen – yorug‘lik va ezgulik. Erlixon –zulmat va yovuzlik, Momaqaldiroq – tangrilar ovozi, Yashin –

¹ Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 136.

² Маслова В. А. Лингвокультуроология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С. 95.

³ Алефиренко Н.Ф. Лингвокультуроология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. – М.: Флинта, Наука, 2010. –С. 189.

⁴ Лотман Ю.М. Семиосфера. –СПб.: Искусство, 2000. –С. 241.

tangrining o‘qi, Sel – yovuz ruhning ofati, Tog‘ – tilsimli qo‘rg‘on, Suv, Tuproq – tiriklik, G‘or – ruhlar makoni, Osmon – ezgulik tangrilari, Yer osti – yovuz ruhlar makonining ramzi, kodlashgan ismlari”¹ bo‘lgan.

Qadimgi toshyozuv va bitiklar, xalq og‘zaki ijodi namunalarining eng katta ma‘naviy boyligimiz ekanligini Prezidentimiz I.A.Karimov ham alohida ta‘kidlaganlar: “Ajdodlarimiz tafakkuri va dahosi bilan yaratilgan eng qadimgi toshyozuv va bitiklar, xalq og‘zaki ijodi namunalaridan tortib, bugungi kunda kutubxonalarimiz xazinasida saqlanayotgan ming-minglab qo‘lyozmalar, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san‘at ... va boshqa sohalarga oid qimmatbaho asarlar bizning buyuk ma‘naviy boyligimizdir. Bunchalik katta merosga ega bo‘lgan xalq dunyoda kamdan kam topiladi”².

Demak, xalq og‘zaki ijodida muayyan davrda yashagan ajdodlarimizning kechinmalari, tasavvurlari muhrlangan. Ularda ifodalangan ramzlarni tadqiq etish va ularni to‘g‘ri talqin qilish ajdodlarimizning ichki dunyosini yoritib berishga, bizni ularga yaqinlashtirishga, ma‘naviyatimizni boyitishga xizmat qiladi. Zero, “ramzlar qadriyatlar majmuyi”dir.

2. Turli lingvomadaniyat ramzlarining qiyosiy tahlili

Ramz – tashqi dunyoning turli madaniyat vakillari ichki dunyosi, ongi, tafakkuri va ruhidagi aksidir. Har bir insonda, har qanday madaniyat vakilida ichki dunyoni o‘ziga xos qabul qiluvchi “tug‘ma mexanizm” mavjud bo‘ladi. Bu “tug‘ma mexanizm” tashqi dunyoni ramzlar, timsollar orqali “qayta ishlab” qabul qilishga moslashgandir.

Ramziy etalonlar madaniy jihatdan tamg‘alangan bo‘ladi. Binobarin, turkiy xalqlar lingvomadaniyatida bo‘ri – jasurlik, rus lingvomadaniyatida vahshiylik etaloni bo‘lib keladi. A. K. Bayburin: “Ba‘zi narsalarning “moddiy madaniyat” sohasiga, boshqalarining “ma‘naviy madaniyat” sohasiga kiritilishi birinchi navbatda ularga turli semiotik maqom berilganini ko‘rsatadi”, deb yozadi³. Bu o‘rinda ta‘kidlash joizki, ayrim tillarda ramziy etalonlar bir-biriga mos keladi: qo‘y – yuvoshlik etaloni, chumoli va ari – mehnatsevarlik etaloni. Demak, ramzlar obrazlilik, motivlashganligi, ko‘p ma‘noliligi bilan tavsiflanadi.

Ijtimoiy muloqot tizimida muayyan obyektlar, masalan, predmet, harakat, hodisa, matn, tasvir, hayvon, o‘simlik, rang, raqam va h.k. ramz bo‘lib xizmat qiladi. Ramzlar moddiy (buyum, predmet), tushunchaviy, so‘zli, tasviriy va ovozli bo‘lishi mumkin.

Tasviriy ramzlar

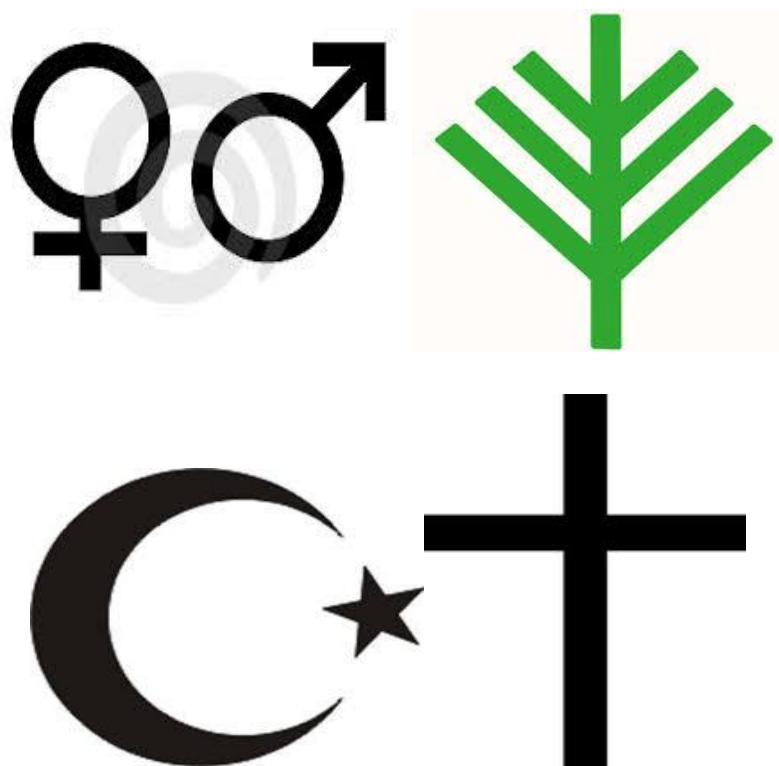
Tasviriy ramzlar biron bir belgi, alomat, ko‘rinish yoki tasvirni ifodalovchi timsollardir. Turli tasvirlar, oddiy va murakkab geometrik figuralar, osmon jismlari, ierogliflar, harflar, hatto tinish belgilari tasviriy ramzlarni ifodalashga xizmat qiladi. Tasviriy ramzlarning bir guruhi universal bo‘lib, ular ko‘pchilik

¹ Эшонқулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 67.

² Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008. – Б. 23.

³ Байбурун А. К. Семиотические аспекты функционирования вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. – Л., 1989. –С. 72.

madaniyatlarda bir xil assotsiatsiyani yuzaga chiqaradi. Quyida universal tasviriy ramzlarga bir necha misollar keltirilgan. Ular sizda qanday assotsiatsiyalarni hosil qildi?

Ba'zan asar personajlarining holati yoki portretini ifodalashda belgi, alomat yoki tasvirlardan o'xshatish vazifasida ham foydalaniladi. Jumladan, A.Qahhor "hikoyalarida xalq tilida bor o'xshatishlar bilan bir qatorda, yangi "ohorli", holat tasvirini fotografik kartina tarzida ko'rsatib beruvchi o'xshatishlar ko'p. Ikkitagina misol: *Kamolxonov, iltimosiga "xo'p" degan javobni kutib savol alomatiday gajak bo'lib turganida, telefon jiringlab qoldi* ("Ikki yorti bir butun" hikoyasi shunday boshlanadi). *Deraza yonida sabz urgan mo'ylovi teskari qo'yilgan qoshga o'xshash bir yigit...* ("Oltin yulduz")¹.

Hayvon ramzlari

Ot qadim-qadimdan insonga xizmat qilib kelgan. Ilmiy ma'lumotlarga ko'ra, otlar miloddan taxminan uch ming yil ilgari xonakilashtirilgan. Uni mashq qildirish va har xil ishlarga, harakatlarga o'rgatish – boshqa hayvonlarga nisbatan ancha qulay. Ot kuchli, sabr-chidamli, ko'rkam, pokiza, ziyrak, hushyor, birior narsani darhol payqash, ko'rish, hid bilish, tovushni, hatto bilinar-bilinmas sharpani eshitish, sezish qobiliyati kuchli. Bu fazilatlaridan tashqari ot insonning sodiq do'sti, vafodori, og'ir ishlarda madadkori, safarlarda hamrohi, jangu jadalda,

¹ Миртожиев М., Махмудов Н. Тил ва маданият. –Тошкент: "Ўзбекистон", 1992. –Б. 90-91.

boshqa xavf-xatarli holatlarda ko‘pincha kishini o‘lim-yitimdan saqlab qoluvchi ajoyib jonivordir¹.

Mahmud Koshg‘ariyning ta‘biri bilan aytganda ot “turkning qanotidir”². “Ot turkiy qabilalarda totem jonivorlardan biri bo‘lib, ezgulik ruhi sifatida shomonga yovuz ruh ustidan g‘alaba qilishda yordam beradi. Shomonlarning hassalari ko‘pincha ot ramzini ifodalaydi va o‘zbek xalqida hozirgacha otning devi bor degan inonchlar saqlanib qolgan”. Farg‘onada, Qo‘qonda, Samarqandda, O‘ratepada devni ot qiyofasida tasavvur qilinadi. o‘zbek xalq ertaklari va dostonlarida “ot qahramonning sadoqatli yo‘ldoshi, hamrohi, yordamchisi, ba‘zan o‘rinbosari sifatida uchraydi. Alpomishni Boychibor, Go‘ro‘g‘lini G‘irotsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. “Pahlavon Rustam” ertagida ot Rustamni hamisha falokatlardan asraydi. “Malikai ayyor” dostonida ot qahramonning sarguzashti va qahramonliklariga teng sherik. Ertak va dostonlarda devlar ham ba‘zan ot ko‘rinishida keladi yoxud bir yumalab otga aylanadi. Bir afsonaga ko‘ra, otlar tangrilar bilar ajdarholardan tarqalgan. Shu sababli xalq og‘zaki ijodida qanotli otlar ko‘p uchraydi”³. O‘zbek inonchlariga ko‘ra, o‘limi yaqinlashgan yoki o‘lim xavfi tug‘ilgan kishining tushiga ot kirib, o‘limdan darak beradi. Bulardan tashqari o‘zbek madaniyatida yangi uyga ko‘chib kirishda hovli ostonasi, darvozasiga otning taqasi qoqiladi. Bu bilan xonadon turmushi ot taqasiday mustahkam va xotirjam, mol-holga boy-badavlat bo‘lishi niyat qilinadi.

Islomda ot – baxt va boylik; buddizmda narsalarning yashirin tabiati; nasroniylikda Quyosh, jasorat, olijanoblik; kelt mifologiyasida ot-xudolar obrazi; xitoy mifologiyasida samo, olov, janub, shuningdek, muchallardan biri; yapon mifologiyasida oq ot – mehr, rahm-shavqat ma‘budasi, qora ot – yomg‘ir xudosi; Sibir va Oltoy shomonligida qurbonlik hayvoni sifatida talqin qilinadi.

Bo‘ri – turkiy xalqlarning totemi bo‘lib, u jasurlik, bo‘ysunmaslikni tamsil etadi. Afsonalarda turk urug‘larining asosini bo‘riga borib taqash ularda bo‘riga bo‘lgan ishonchning saqlanib qolishiga sabab bo‘lgan. Bo‘riga ishonchning asosiy qismi o‘zbeklarning turli gruppalarida bolaning tug‘ilishi, uning hayotini saqlab qolish bilan bog‘langan. Qashqadaryo o‘zbeklarining qo‘ng‘irot, avaxli, nayman, quchchi, saroy, mang‘it kabi urug‘larida homilador ayollar bo‘rining terisidan, suyagidan va boshqa a‘zolaridan tumor qilib, o‘zi bilan olib yurganlar, bola tug‘ilishini osonlashtirish uchun onaning yostig‘i ostiga bo‘rining payini qo‘yganlar, yangi tug‘ilgan bolani bo‘rining jag‘suyagi orasidan o‘tkazib olganlar...⁴. Bularning barchasi turk xalqlarning bo‘ridan tarqalganligiga ishora, ramz bo‘lib, ayni paytda bo‘riday o‘ljali, topib yashash nazarda tutiladi.

Rus lingvomadaniyatida bo‘ri – vahshiylik; kelt mifologiyasida bo‘ri – quyoshni yutib yuboruvchi; Xitoyda yebto‘ymaslik, ochko‘zlik; nasroniylikda yovuzlik, vahshiylikni ifodalaydi.

Qo‘y – o‘zbek lingvomadaniyatida yuvoshlik; turk lingvomadaniyatida ahmoqlik, rus lingvomadaniyatida qo‘rqoqlik; islomda qurbonlik hayvoni;

¹ Шомаксудов Ш., Шорахмедов Ш. Маънолар махзани. –Тошкент: ЎМЭ, 2001. –Б.263.

² Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-том. –Тошкент: Фан, 1960. –Б.83.

³ Эшонқулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 68-69.

⁴ Мирзаев Н. Ўзбек зооантропонимлари // Ономастика Ўзбекистана. –Ташкент, 1989. –С. 129.

nasroniylikda Iso Masih – cho‘pon va qurbonlik qo‘zisi; induizmda otash tangrisi, muqaddas olov timsolidir. Shuningdek, o‘zbek xalq ertaklarida ko‘k qo‘chqor – afsonaviy homiy jonivor sifatida aks ettirilgan.

Tulki – aksariyat madaniyatlarda ayyorlik, aldoqchilik, yolg‘onchilik timsoli sifatida talqin qilinadi. Yaponiyada oq tulki – to‘kin-sochinlikni anglatadi. Xitoyda tulki – uzoq umrni tamsil etadi. Shuningdek, xitoy va koreys xalqlarining mifologiyasida tulkinging qizga aylanib qolishi keng tarqalgan. Xitoyliklarning qadimiy inonchlariga ko‘ra, tulki ellik yoshida ayolga, yuz yoshida yosh qizga aylanadi. Ming yil yashagan tulkida to‘qqizta dum paydo bo‘ladi va u Samoviy Tulki (tyen-xu)ga aylanadi. Samoviy Tulki nafaqat ayol qiyofasiga, balki erkak qiyofasiga ham kira oladi.

Ajdar – eng murakkab va universal timsol. Uzoq Sharq madaniyatida, ko‘pincha ajdar bilan ilon farqlanmaydi. Ajdar, ilon maqomi vazifasini o‘taydi. Xitoyda ilon-ajdar hayotning boshlanishi, kamalak, u dunyo va bu dunyo orasidagi ko‘prik, shuningdek, muchallardan biri sanaladi. Ajdar shomonlik maqomini belgilovchi qiyofa hisoblanadi. “Hozirgi Xitoy, Yaponiya, Koreya va Sharqiy Osiyo ibodatxonalarida saqlanib qolgan shomonlar odatiga ko‘ra, shu kunlarda ham ajdar, ilon raqslari o‘ynaladi”¹. Qadimgi turklar shomonchiligida ajdar – Bo‘ron, Quyun timsoli; bulut, yashin kabi tabiat stixiyalari yaxlit holda ajdarho – tangri sifatida tushunilgan. O‘zbek xalq ertaklarida ajdar – yovuz, yirtqich ruh timsoli. Hind, grek, arman xalqlarining afsona va miflarida ajdarho suv, hosildorlik, sel, daryo, dengiz va boshqa tabiat stixiyalari xudosi sifatida tasvirlanadi. Nasroniylikda ajdar yovuz, qora kuch, shaytonni tamsil etadi.

Ilon – ham murakkab va universal timsollar sirasiga kiradi. Turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan mifologik qarashlarga ko‘ra, uzoq yashagan ilon ma‘lum vaqtdan keyin ajdarhoga aylanadi. Masalan, tatar miflaridan birida qayd qilinishicha, bir yoshdan sakkiz yoshgacha bo‘lgan ilon – “hayat” deb atalsa, sakkiz yoshdan yuz yoshga kirguncha “afchi”, yuz yoshdan ming yoshga qadar “ajdaxa”, ming yil umr ko‘rgan ilon “yuho” deb ataladi. Yuho qiz shakliga enishga qodir bo‘ladi. To‘qqiz mingga kirgan ilon “yalmog‘iz kampir”ga aylanadi². Yaponiyada ilon momaqaldiraq ma‘budi sanaladi. Gretsiyada ilon aqllilik, donolik, qayta tirilish; Amerika hindulari madaniyatida chaqmoq, yomg‘ir tashuvchisi; kelt eposida shifobaxsh suv, buloqni timsoli sifatida tushuniladi. Buddizmda yovuzlik; nasroniylikda shayton; yahudiy an‘analarida yovuzlik, gunoh, shahvat ramzini bildiradi.

Qush ramzlari

Kaptar – aksariyat madaniyatlarda tinchlik; yapon va xitoy madaniyatida uzoq umr, hurmat; shumer-semit madaniyatida ilohiy kuch; yunon-rim madaniyatida sevgi va hayotning yangilanishi; yahudiylarda beg‘uborlik; nasroniylikda Muqaddas ruh ramzi sifatida talqin etiladi.

¹ Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талкин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 46.

² Жўраев М., Саттиева Д. Ўзбек фольклорида ҳаёт дарахти. –Тошкент: Фан, 2010. –Б.13.

Qaldirg'och – o‘zbek madaniyatida bahor, omad; yapon madaniyatida ham vafosizlik, ham sodiqlik, ona g‘amxo‘rligini anglatadi. Xitoyda jur‘at, xavf, sadoqat, yaxshi o‘zgarishlar timsoli sifatida baholanadi. Nasroniylikda qayta tirilish, yangi hayotni tamsil etadi.

O‘rdak – Qadimgi Misrda tasviriy san‘at predmeti, qadigi yunon san‘atida sevgi ma‘budi Erosni ifodalaydi. Xitoy va Koreyada juftlik, sadoqat ramzi bo‘lib, baxtli nikohni tamsil etadi. Shuning uchun nikoh to‘ylarida kelin-kuyovga o‘rdak haykalchalari sovg‘a qilinadi.

Boyqush – o‘zbek madaniyatida o‘lim, yomon xabar; rus madaniyatida tungi faoliyat; yapon madaniyatida o‘lim, yomonlik alomati sifatida talqin qilinadi. Xitoyda yovuzlik, jinoyat, o‘lim, dahshat, ko‘rnamak farzandlar; Misrda o‘lim, tun, sovuqlik; Amerika hindularida donishmandlik, bashoratgo‘ylik; Meksikada tun, o‘lim ramzi bo‘lib keladi. Yahudiy an‘analarida so‘qirlik; induizmda o‘liklar ma‘budi; nasroniylikda shayton, qora kuchlar, qayg‘u, yomon xabar tarzida sharhlanadi.

Laylak – o‘zbek madaniyatida bahor, baxt-saodat; xitoy madaniyatida uzoq umr, baxtli va xotirjam keksalik, ota-onaga qaraydigan, ularni izzat-hurmat qiladigan o‘g‘il; Misrda ham ota-onaga qaraydigan, ularni izzat-hurmat qiladigan o‘g‘ilni tamsil qiladi. Chunki laylakka ota-onasi keksayganda ularni boqadigan qush sifatida qaraladi. Yunon mifologiyasida laylak ma‘budasi – hayot beruvchi, boquvchi ayol ko‘rinishida tasvirlangan. Nasroniylikda soflik, ozodalik, hurmat va hushyorlik timsoli sifatida talqin qilinadi.

Qarg‘a – o‘zbek va rus madaniyatlarida sovuq qor, yomon xabar elchisi.

Daraxt va o‘simlik ramzlari

“Daraxt” tushunchasi turli xalqlarning tasavvur olamida har xil so‘zlarning assotsiativ qatorini hosil qiladi. Masalan, *daraxt* deganda o‘zbeklar chinor, qayrag‘och, tut, terakni, turklar tol (söğüt), archa (çam)ni, ruslar dub, qayin, emanni, yaponlar sakurani, hindlar palma yoki bambukni tasavvur qilishi mumkin.

“*Hayot daraxti*” – dunyo madaniyatida olamning asosi (o‘zak, o‘q, ustun), ya‘ni osmon, zamin va yer osti olamlarini o‘zaro birlashtirib turuvchi vosita sifatida tasavvur qilinadi. “Hayot daraxti”ning o‘zbek folkloridagi timsoli chinordir. Chinor uzoq umr ramzi sanaladi. Qadimgi xitoyliklar tut daraxtini “hayot daraxti” sifatida talqin qilganlar.

Qayrag‘och – turkiy asotirlarda muqaddas daraxt hisoblanadi. “Oltoy afsonalariga ko‘ra, Qoraxon o‘zi bunyod etgan orolga to‘qqiz shoxli qayrag‘och daraxtini o‘tkazadi. Bu dunyodagi ilk qayrag‘och bo‘lib, unda tangri timsoli aks etardi. “Malikai ayyor” dostonida devlarning makoni qayrag‘och bilan bog‘lanadi”¹.

Atirgul – aksariyat madaniyatlarda qizil atirgul – sevgi, oq atirgul – ajralish, qora atirgul esa – qayg‘u, hasratni ifodalaydi.

Xrizantema – Xitoyda o‘lim, qabrison tushunchalarini assotsiatsiyalaydi.

¹ Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талкин. –Қарши: Насаф, 1999. –Б. 71.

Qirqquloq – yaponlar uchun kirib kelayotgan yangi yilda omad tilash; ruslar uchun esa o‘lim, qabriston timsoli sanaladi.

Bodrezak (kalina) – rus an‘analarida qiz, sevgi timsoli hisoblanadi.

Shuvoq, yovshan (polin) – rus lingvomadaniyatida qayg‘u, g‘amni anglatadi.

Ranglarning ramzlari

Qora rang – turli lingvomadaniyatlarda yovuzlik, o‘lim, tun, g‘am-g‘ussa, qayg‘uni ifodalaydi. Qora osmon, qora yer, g‘or, chuqur, qabr qorong‘ulik saltanati, marhumlar diyori bo‘lib, u yerda qandaydir xavf-xatar, tahdid yashiringandek talqin qilinadi. Rus xalqi tilida “cherniy” (qora) so‘zi eski, qari, iflos, tugallanmagan, yorug‘likdan mahrum qandaydir narsani anglatadi: *chernaya staruxa, chernavka, cherniy xod, cherniy pol, chernovik*. Afrika xalqlarida yovuzlik, yomon narsalar, baxtsizlik, falokat, kasallik, jodugarlik, o‘lim, shahvat, tun kabi ma‘nolarni anglatadi. Sharq va O‘rta Osiyo madaniyatida ba‘zan qora rang ulug‘vorlik, buyuklik ramzi sifatida talqin qilingan.

Oq rang – deyarli barcha xalqlar lafzida soflik, rostgo‘ylik, ezgulik timsoli sifatida ifodalanadi. O‘zbek madaniyatida oq rang pokizalik, musaffolik, ezgulik ramzini anglatadi. Masalan, oqlik, oq o‘rar, ona sutidek oq, oq ot yoki kelinlarning oq libos kiyishlari. Rus xalq og‘zaki ijodida oq – yaxshilikni anglatadi. Uzoq Sharq mamlakatlari madaniyatida oq – motam rangini bildiradi. Agar motamda qora kiyim kiyilsa, marhumning ruhi hech narsa ko‘rmaydi, deb ishonilgan. Shuning uchun ham motamda oq rang bu dunyodan keyingi hayot, ko‘rish ramzi hisoblanadi. O‘zbekistonning Xorazm viloyatida ham motamda oq kiyim kiyish udumi mavjud. Ba‘zi lingvomadaniyatlarda oq rang qo‘rqoqlik timsoli sifatida keladi. Masalan, Birinchi jahon urushida harbiy xizmatdan qochib ketgan fransuz askari yoki zobitiga qo‘rqoqlik ramzi sifatida oq patlar yuborilgan.

Qizil rang – qadimdan insoniyat hayotida muhim rol o‘ynab kelgan. Rus tilida *krasniy* (qizil) va *krasiviy* (chiroyli) so‘zlari bir o‘zakdan hosil bo‘lgani uchun ham qizil rang ijobiy ma‘no kasb etadi. Masalan, *Krasnaya ploujad* (Qizil maydon) va *krasnaya devisa* – chiroyli qiz; yoki *krasnie dni* – muvaffaqiyatli paytlar, yaxshi davr. Xitoyda qizil rang farovonlik, to‘kin-sochinlik va baxtli hayotni timsoli sifatida qabul qilinadi, shuningdek, qizil darvozalar oliy tabaqadagi zodagonlar, boylar yashaydigan uylarni ifodalagan. Uzoq Sharq mamlakatlarida qizil rang kelin va kuyov atrofida barcha buyumlarda o‘z aksini topgan bo‘ladi. Koreya va Mo‘g‘ulistonda yangi yil kiyimlariga tumor sifatida qizil doirachalar tikib qo‘yiladi. Ayrim lingvomadaniyatlarda qizil rang jug‘rofiy belgi sifatida qo‘llaniladi. Masalan, Mayya qabilasida qizil rang sharqni, Qadimgi Meksikaning tog‘li xalqlarida janubni ifodalagan.

Aytilganlar bilan birga, qizil rang turli madaniyatlarda qondan oqadigan hayot, tiriklik timsoli bo‘lib ham keladi. Ba‘zan tahdid, urush, kuch-qudrat, jasorat, haqiqat ramzini ifodalaydi. Masalan, XVII asrdan boshlab Britaniya harbiy-dengiz flotining bayrog‘i qizil rangda qabul qilingan va u “jangga da‘vat” ma‘nosini anglatgan. Turkiya Jumhuriyati ko‘plab turk xalqining qoni to‘kilishi evaziga tashkil topganligi uchun ham uning bayrog‘i qizil rangda qabul qilingan. Yoki

1917-yildan 1991-yilgacha Rossiya Federatsiyasining davlat bayrog‘i qizil rangda bo‘lgan. Shuningdek, aksariyat davlatlarning yo‘l harakatida qizil rang “To‘xtash!” degan ogohlantirishni anglatadi.

Y.D. Apresyan kompyuterga ekperimental o‘rnatilgan rangli ekranlar vositasida madaniyatlar assotsiatsiyalaridagi farqlarni va turli ranglarga ko‘rsatilgan reaksiyalarni quyidagicha ko‘rsatgan¹: qizil rang – AQShda xavf-xatarni, Fransiyada zodagonlikni, Misrda o‘limni, Hindistonda hayot va ijodni, Yaponiyada g‘azab va xavf-xatarni, Xitoyda baxt-saodatni; oq rang – AQShda poklikni, Fransiyada betaraflik, xolislikni, Misrda xursandchilik, quvonchni, Hindistonda o‘lim va poklikni, Yaponiyada o‘limni, Xitoyda o‘lim va poklikni assotsiatsiyalaydi.

Yashil rang – qator madaniyatlarda yangilanish, bahor, barhayotlikni ifodalaydi. Yashil rang – yoshlik, umidni anglatish bilan birga, yosh, tajribasiz kishilarga nisbatan ham qo‘llaniladi. Qator islom davlatlarining bayrog‘ida yashil rang musulmonlikni tamsil etadi. Ayrim madaniyatlarda yashil rang baxtsizlikni ifodalaydi. Masalan, ingliz irimlariga ko‘ra, kelinning sepiga biron yashil rangli narsa kirib qolsa, u albatta, baxtsizlik keltiradi. Xitoy va Uzoq Sharq lingvomadaniyatida yashil rang ochko‘zlik, qaysarlik va tamagirlik ramzi hisoblanadi. Dengizdagi yashil bayroq kema halokatidan darak beradi. Yo‘l harakatida yashil rangdan “Harakatlanish mumkin!” yoki “Yo‘l ochiq!” ma’nosini ifodalash uchun foydalaniladi.

6-AMALIY MASHG‘ULOT

LAKUNA VA UNI TARJIMADA BARTARAF ETISH YO‘LLARI

Reja:

1. “Lakuna” tushunchasi
2. Lakunalarning turlari
3. Lakunalarni tarjimada bartaraf etish yo‘llari

Tayanch so‘z va iboralar: lakuna, bo‘shliq, zid so‘zlar, oraliqlar, fonli leksika, realiya, madaniyatlararo muloqot, muqobil, verbal, noverbal, kommunikatsiya, muloqotning uzilishi, lisoniy to‘qnashuv, madaniy shok, subyektiv lakunalar, milliy-psixologik lakunalar, faoliyat-kommunikativ lakunalar, matniy lakunalar, madaniy makondagi lakunalar, etnografik lakunalar, retsiptiyent, assotsiatsiya to‘ldirish usuli, kompensatsiyalash usuli, lakunologiya.

1. “Lakuna” tushunchasi

“Lakuna” termini ilk bor kanadalik tilshunoslar J.P. Vine va J. Darbelnelar tomonidan ilmiy muomalaga kiritilib, unga shunday ta’rif berilgan: “Bir tildagi so‘z boshqa tilda muqobilini topa olmagan o‘rinlarda har doim lakuna hodisasi voqelanadi”².

¹ Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка // Избранные труды. Т. 2. –М., 1995. –С. 197.

² Vinay J.P., Darbelnet J. Stylistique comparee du fraicais et de l’anglais. –Paris, 1958. –P. 10.

V.G. Gak lakunalarni “tilning leksik tizimidagi bo‘shliqlar, bor bo‘lishi kerakdek ko‘ringan so‘zlarning mavjud emasligi”¹, deb tushuntiradi. Tadqiqotchi lakunalarni mazkur jamiyatda tushunchalarning mavjudligi, biroq ularni ifodalovchi so‘zlarning yo‘qligi, bunday tushunchalar uchun boshqa tilda alohida leksik ifodalarning mavjud bo‘lishi deb hisoblaydi. Lakunalarga misol tariqasida fransuz tilida rus tiliga qiyosan *sutka* va *kipyatok* so‘zlarining mavjud emasligini keltiradi.

Lakunalar (J.P. Vine va J. Darbelne, V.L. Muravev), oraliq, lakuna (K. Xeyl), zid so‘zlar, oraliqlar, lakunalar yoki til xaritasidagi oq dog‘lar (Y.S. Stepanov), tarjima qilib bo‘lmaydigan so‘zlar (V.G. Chernov), muqobilsiz, nol so‘z (I.A. Sternin), muqobilsiz yoki fonli leksika (L.S. Barxudarov, Y.M. Vereshagin, V.G. Kostomarov), tasodifiy lakunalar, tarjimasiz leksika (L.S. Barxudarov) va h.k. qo‘llanilganini ko‘rish mumkin.

S.Vlaxov va S.Florinlar lakuna hodisasini ifoda vositalarining alohida kategoriyasi bo‘lgan realiyalar, ya’ni “biron xalqning maishiy, madaniy, ijtimoiy va tarixiy hayoti uchun xarakterli va boshqa xalq uchun begona bo‘lgan, boshqa tilda aniq muqobili bo‘lmagan so‘z va so‘z birikmalari”² sifatida talqin qilishgan. O.A. Ogursovaning fikricha, mazkur leksemalar qiyoslanayotgan tillarda o‘xshashi bo‘lmagan so‘zlardir. Olima *lakuna* terminini qo‘llashni ma’qul ko‘radi va uni so‘z birikmasi emas, konnotatsiyadan holi bo‘lgan qisqa so‘z ekanligini; tasvirlanayotgan hodisani farqlilik darajasi xususida so‘z yuritish mumkin bo‘lgani uchun unga nisbatan muqobilsiz terminini qo‘llashning o‘rinsiz ekanligini qayd qiladi. “Lakuna qiyoslanayotgan tillarning birida mavjud bo‘lgan va boshqasida uchramaydigan grammatik kategoriya, so‘zlar va so‘z birikmalaridir”³.

Aksariyat tadqiqotchilarning tillar va madaniyatlardagi farqliliklarni tahlil qilishda “lakuna” (lot. lacuna – bo‘shliq, chuqurlik, cho‘nqir joy; frans. lacune – bo‘shliq, bo‘sh joy) terminini qo‘llashlari bejiz emas. A.M.Proxorovning tahriri ostidagi “Sovetskiy ensiklopedicheskiy slovar” (M., 1981)da tilshunoslik va adabiyotshunoslikdagi lakunalar “matnda bo‘sh qolgan, tushib qolgan joy” deb izohlangan. Bunga o‘xshash izohni “Slovar inostrannix slov” (M.,1984)da ham uchratish mumkin.

Muayyan xalqning madaniyatida boshqa madaniyat vakillari tomonidan qabul qilinmaydigan stereotip xarakterdagi bir qator o‘ziga xos unsurlar mavjud bo‘lib, ular Y. A. Sorokin va I.Y.Markovinalar tomonidan lakunalar deb nomlanadi. Retsipiyent har doim ham o‘zga madaniyat matnini to‘liq tushuna olmaydi. Matndagi ayrim birliklar unga g‘alati tuyuladi va ular maxsus izoh talab qiladi. Bunday birliklar matn yaratilgan madaniyatning o‘ziga xos milliy-madaniy xususiyatlari, lakunalarni yuzaga chiqaradi.

Lakunalar madaniyatlararo muloqotda tillar va madaniyatlar o‘rtasidagi farqlarni ko‘rsatib beruvchi muhim omil hisoblanadi. Lakunalar, asosan, tillarning

¹ Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. –Л.: Просвещение. Ленингр. от-е, 1977. –С. 261.

² Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. –М.: Высш. шк., 1986. –С. 55.

³ Огурцова О.А. К проблеме лакунарности //Функциональные особенности лингвистических единиц: Сб. трудов Кубанского ун-та. Вып.3. Краснодар: Изд-во Кубанского ун-та., 1979. –С. 79.

qiyosida seziladi. Masalan, ingliz tilida “yurist, advokat” ma’nosini anglatgan *lawyer* soʻzidan boshqa advokatlik kasbining turli-tumanligini ifodalaydigan *attorney* “vakil”, *barrister* “oliy sudlarda ishtirok etish huquqiga ega boʻlgan advokat”, *solicitor* “mijozlarga va tashkilotlarga maslahat beruvchi; quyi sudlarda ishtirok etish huquqiga ega”, *counsel* “yuristkonsult”, *counsellor* “maslahatchi”, *advocate* “oliy darajadagi advokat” (Velikobritaniya, 1978) kabi soʻzlar ham qoʻllaniladi. Mazkur ifodalarga oʻzbek va rus tillaridagi faqat *advokat* soʻziga muqobil boʻla oladi.

Oʻzbek tilida onaning onasiga ham otaning onasiga ham *buvi*, onaning otasiga ham, otaning otasiga ham buva deyilsa, turk tilida *anneanne*, *babaanne*, koreys tilida otaning onasiga *halmoni*, otaning otasiga *haraboji*, onaning onasiga *vihalmoni*, onaning otasiga *viharaboji* deyiladi. Yoki koreys tilida *obba* “aka” ayollarning, *hyõŋ* “aka” erkaklarning, *onni* “opa” ayollarning, *nuna* “opa” erkaklarning nutqida ishlatiladi¹.

Koʻrinadiki, oʻzbek tilida onaning onasi// otaning onasi, onaning otasi//otaning otasi kabi tushunchalar mavjud boʻlsa-da, ularni ifodalash uchun faqat ikki soʻz: *buvi* va *buvadan* foydalaniladi. Turk va koreys tillarida esa bu tushunchalarning har biri alohida soʻzlar (*anneanne*, *babaanne*, *halmoni*, *vihalmoni*, *haraboji*, *viharaboji*) vositasida ifodalangan.

Demak, mazkur soʻzlar oʻzbek tilida lakunalarni yuzaga chiqaradi.

2. Lakunalarning turlari

Madaniyatlararo verbal va noverbal kommunikatsiya jarayonida “muloqotning uzilishi”, “muloqotning muvaffaqiyatsizlikka uchrashi”, “noqulay aloqa”, “lisoniy toʻqnashuv”, “madaniy shok” va h.k. ijtimoiy-madaniy lakunalarni keltirib chiqaradi. Ijtimoiy-madaniy lakunalarni quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Turli lingvomadaniyat jamoalari vakillarining milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettiradigan subyektiv lakunalar. *Subyektiv yoki milliy-psixologik lakunalar* madaniyatlararo muloqot jarayonida ishtirokchilarning milliy-psixologik qarashlari bir-biriga mos kelmaganda yuzaga keladi. Masalan, nemislar oʻta tartibliligi bilan boshqa xalqlardan ajralib tursa, koreyslar aksariyat hollarda kech qolishi bilan boshqa xalqlardan farqlanadi. Koreys muloqotida salomdan keyin kattalarga *shiksa hashossoyo?* (ovqat yedingizmi?) yoki kichiklarga *bab mokossoyo* (ovqat yedingmi?), deb soʻrash odat (bu odat Koreyadagi urush yillaridagi ogʻir ocharchilik paytida hol-ahvol soʻrash oqibatida shakllangan) boʻlsa, oʻzbek muloqoti uchun bu holat notabiiy sanaladi. Yapon jamiyati muloqot shakllaridagi “oʻziniki-begona” qarama-qarshiligi ham subyektiv yoki milliy-psixologik lakunalarni aks ettiradi. Yaponiyada “oʻzinikilar” bilan dialektlar vositasida muloqotga kirishilsa, “begonalar” bilan, xususan, chet elliklar bilan adabiy tilda muloqot qilinadi².

¹ Усманова Ш. Маданиятлараро мулоқотда лакуналарнинг ўрни // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. V. – Тошкент: “Akademnashr”, 2013. – Б. 152-156.

² Усманова Ш. Маданиятлараро мулоқотда лакуналарнинг ўрни // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. V. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 152-156.

2. Turli faoliyatlarning o‘zaro aloqasida milliy-madaniy xususiyatlarni aks ettiradigan *faoliyat-kommunikativ lakunalari*. Mazkur guruhga muayyan madaniyatga xos bo‘lgan xatti-harakat va imo-ishoralar, urf-odatlar, an’analar bilan bog‘liq maishiy yoki kundalik muomala, shuningdek, muomala madaniyati kiradi. Masalan, “*Bu kitob sizniki emasmi?*” yoki “*Ertaga band emasmi?*” savoliga deyarli barcha madaniyatlarda “*Yo‘q, meniki emas*”, “*Yo‘q, band emasman*”, deb inkor ma’nosida *bosh chayqab* javob beriladi. Koreyslar (yaponlar ham) “*Ne, ne cheki animnida*” (“Ha, mening kitobim emas”) va “*Ne, babiji ansimnida*” (“Ha, band emasman”), deb tasdiq ma’nosida *bosh irg‘ab* javob beradi. Chunki koreys muloqotida asosiy e’tibor suhbatdoshga qaratilgan bo‘lib, uni hurmatlash birinchi o‘rinda turadi. Yoki aksariyat xalqlarning so‘zsiz muloqotida *bosh barmoqni ko‘tarish* holati “juda yaxshi”, “juda zo‘r” ma’nolarni ifodalasa, koreys muloqotida “boshliq”, “erkak” va “muhr” ma’nolarini anglatadi. O‘zbeklar yoki ayrim xalqlarda *qo‘lini oldinga uzatib, ko‘rsatkich barmoq* bilan “bu yerga kel”, deb ishora qilinsa, koreys yoki yaponlarda bu ishora itlarni chaqirish uchun qo‘llaniladi¹. Bunday lakunalarning voqelanishi nafaqat u yoki bu muloqotning noto‘g‘ri tushunilishiga, balki madaniyatlararo to‘qnashuvlarni ham yuzaga chiqarishi mumkin.

Ba’zan turli xalqlar madaniyatida ranglar ifodalagan ramziy ma’nolar ham o‘ziga xos lakunalarning shakllanishiga sabab bo‘lishi mumkin. Masalan, rus lingvomadaniyatida yoshlik “*zelyoniy yunes*”, “*zelen vinograd*” yashil rangning konnotatsiyalari vositasida ifodalansa, Xitoy an’analarida mazkur ma’no uchun oq rang konnotatsiyasidan foydalaniladi: *bai mian shu shen* – “tajribasiz yoshlar, ilmga yangi kirib kelgan”².

3. Matnlarning xususiyatlari (matnning mazmuni, matnni yaratish va uni tushunish, muayyan retsipyentga yo‘nalish, muallif poetikasi va h.k.)dan kelib chiqadigan *matniy lakunalar*. Masalan, retsipyent ona tilida bo‘lmagan matnni o‘qish jarayonida unga “begona” bo‘lgan madaniyat bilan to‘qnashadi va uni o‘zining milliy madaniyati doirasida qabul qilishga harakat qiladi. Natijada retsipyent “begona” madaniyatning o‘ziga xos xususiyatini noto‘g‘ri talqin qiladi. Bunday holatlarda lakunalar matnni tushunmaslikdan yuzaga keladi. Shuningdek, muallif va kitobxon orasidagi zamonda (zamonaviy kitobxon klassik asarlarni tushunmasligi mumkin) ham farq bo‘lishi mumkin.

4. Madaniy makondagi lakunalar u yoki bu lingvomadaniyat jamoasi vakillarining madaniy makon va ichki ko‘rinishni baholashdagi nomutanosibligini ifodalaydi. Muloqot jarayoni keng ma’noda olinganda *madaniy makondagi lakunalar*, tor kommunikativ akt miqyosida olinganda *ichki ko‘rinish lakunalari* deb yuritiladi. Madaniy makon deganda har qanday madaniyat tashuvchisini o‘rab olgan muhitning cheksizligi tushuniladi. Madaniy makonning tarkibiga quyidagilar kiradi:

¹ Usmanova Sh. O‘zbekcha va koreyscha so‘zsiz muloqotning milliy-madaniy xususiyatlari // International Journal of Central Asian Studies. Vol.9. –Seoul, 2004. –B. 51.

² Вань Ланьсяосюань. Национально-культурные особенности картин мира русского и китайского языков (на материале коннотаций – цветообозначений) <http://jurnal.org/articles/2010/fill28.html>

- u yoki bu lingvomadaniyat jamoasi vakillarining atrof-muhitga qanday ahamiyat berishi;

- mazkur jamoa vakillarining turmush tarzi, hayoti;

- mazkur jamoa vakillarining bilimlar zaxirasi, madaniy fondi.

Madaniy makon va uni tarkib toptiruvchi atrof-muhit, turmush tarzi, bilimlar zaxirasi, madaniy fond kabi unsurlar boshqa madaniyat jamoasining vakili uchun lakuna hosil qiluvchilar sanaladi.

Madaniy lakunalarning o'ziga xos turlaridan biri *etnografik lakunalardir*. Ular ma'lum bir madaniyatga oid bo'lib, boshqa mahalliy madaniyatda mavjud bo'lmaydi. Etnografik lakunalar ko'pincha maishiy hayot predmetlarini tavsiflash uchun xizmat qiladi. Boshqa madaniyat retsiyenti ular haqida tasavvurga ega bo'lmaydi, bunday tushunchalarning asosiy ma'nosi anglay olmaydi. Masalan, koreys turmushidagi "*o'ndol*" tushunchasi koreys uylaridagi pol ostidagi isitish tizimini anglatadi. Yoki o'zbek maishiy hayotidagi "*tancha*" tushunchasi isinish jihozini bildiradi. Tabiiyki, boshqa madaniyat retsiyentlari mazkur predmetlar haqida tasavvur hosil qilishga, bu tushunchalarning ma'nolari anglashga qiynaladi. Ko'rinadiki, etnografik lakunalar maishiy hayot predmetlariga xos bo'lib, ular tasviriy va tavsifiy izohlarni talab qiladi¹.

V. Muravev etnografik lakunalarning paydo bo'lishini qiyoslanayotgan madaniyatlardan birining sohibida boshqa madaniyat vakilida bo'lgan turli ijtimoiy-madaniy omillar natijasida yuzaga kelgan lingvo-etnografik assotsiatsiyaning yo'qligi bilan bog'laydi².

3. Lakunalarni tarjimada bartaraf etish yo'llari

Madaniyatlar aralashgan bugungi kunda turli tillar, xalqlar, ularning madaniyatlariga qiziqish, ularni tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ikkita milliy madaniyat hech qachon bir-biriga to'liq mos tushmaydi. Retsiyentning boshqa madaniyatdagi matni o'z madaniyati doirasida qabul qilishi o'sha madaniyatni tushunmaslikka, ayrim hollarda madaniyatlararo to'qnashuvlarga sabab bo'ladi. Lisoniy to'siqlar mavjud bo'lmagan holatlarda ham aynan madaniyatlardagi farqlar madaniyatlararo muloqotga xalaqit qilishi mumkin.

U yoki bu lingvomadaniyat jamoasining milliy xususiyatlarini ifodalovchi lakunalar chet tillarni o'rgatishda o'ziga xos to'siq sanaladi. Biroq madaniyatlararo muloqot tajribasi mazkur madaniyatlarning milliy o'ziga xos farqlaridagi qiyinchiliklarni bartaraf qilishda turli usullarning mavjudligini ko'rsatadi. Binobarin, G. A. Antipov, O. A. Donskix, I. Y. Markovina va Y. A. Sorokinlar ijtimoiy lakunalarni bartaraf qilishning ikki: *to'ldirish* va *kompensatsiyalash* usullariga ajratishadi³.

Lakunalarni *to'ldirish* retsiyent uchun boshqa madaniyatga tegishli bo'lgan ayrim tushunchaning ma'nosini ochib berish jarayonidir. Lakunalarni

¹ Усманова Ш. Маданиятлараро мулоқотда лакуналарнинг ўрни // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. V. – Тошкент: “Академнашр”, 2013. –Б. 154.

² Муравьев В.Л. Лексические лакуны (на материале лексики французского и русского языков). –Владимир, 1975. –С.38.

³ Антипов Г. А., Донских О. А., Марковина И. Ю., Сорокин Ю. А. Текст как явление культуры. Новосибирск, 1989.

to'ldirishning eng ko'p tarqalgan turi matn tarjimasida milliy-madaniy xususiyatga ega bo'lgan unurni saqlab qolishdir. Masalan, *In der Gaststätte bestellte er Hackepeter. U restoranda ziravorlangan xom go'shtdan tayyorlanadigan xakepeter olib kelishni buyurdi*¹.

Ijtimoiy lakunalarni bartaraf qilishning yana bir usuli *kompensatsiyalash* bo'lib, uning asosiy vazifasi milliy o'ziga xos to'siqni olib tashlashdir. Matndagi lakunalarni kompensatsiyalashning eng sodda turi boshqa madaniyatga oid bo'lgan parchani retsipyent tilida berishda muallif tomonidan realiyalardan foydalanishdir. Masalan, "*U nego (dereva) gustaya raskidistaya krona, prodolgovatie listya, kak u nashey cheremuxi, tolko v neskolko raz krupnee*"².

Bunda havola va iqtiboslar keltirish kompensatsiyalash usulining asosiy unsuri bo'lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, lakunalar bir tomondan milliy madaniyatning o'ziga xos belgisi, mentalitet xususiyatlari darajasining ko'rsatkichi bo'lsa, ikkinchi tomondan madaniyatlararo o'zaro ta'sir sharoitida o'zga ko'rinishga kira oladigan birliklar hisoblanadi. Lakunalarni tadqiq qilish lakunologiya fanini shakllantirishga, uning tushunchaviy-terminologik apparatini va tadqiqot metodlarini ishlab chiqishga, tillar va madaniyatlar o'rtasidagi farqlarni ko'rsatib berishga, madaniyatlararo muloqotda to'siqlarni yengishga, chet tillarni o'rgatishda samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

¹ Папикян А. В. Социокультурные лакуны: типология, причины появления и способы заполнения при изучении иностранных языков. – С. 481. Электрон вариант.

² Пиляцкий Б. Восточная и Южная Азия. М., 1981. - С.175.

V. KEYSLAR BANKI

Keyslarni yechishda va taqdimotda quyidagi usullarni tatbiq etish maqsadga muvofiq:

1-variant

Keys bilan ishlashga 1 ta o'quv mashg'uloti ajratilgan. Keys o'lchami unchalik katta emas .

1. Keys bilan yakka tartibda tanishish.
2. Keys bilan jamoa bo'lib ishlash:
3. Aqliy hujum: - muammoli vaziyatni hal etish g'oyalari generatsiyasi.
4. Jamoaning bahosi va ustuvor g'oyalarning tanlanishi.
5. O'qituvchi rezyumesi.
6. Tinglovchilarning o'quv yutuqlarini baholash

2-variant

Keys bilan ishlashga 1 ta o'quv mashg'uloti ajratilgan. Keys o'lchami unchalik katta emas.

1. Keys bilan yakka tartibda ishlash.
2. Jamoaning muammoli vaziyatni tahlil qilish va hal etish, bunday amaliy vaziyatdagi faoliyat bo'yicha tavsiyalarni ishlab chiqishga qaratilgan munozarasi.
3. O'qituvchi rezyumesi.
4. Tinglovchilarning o'quv yutuqlarini baholash

3-variant

Keys bilan ishlashga 1 ta o'quv mashg'uloti ajratilgan. Keys o'rtacha o'lchamli.

1. Keys bilan auditoriyadan tashqari vaqtda yakka tartibda ishlash.
2. Auditoriyada ishlash:
3. Kichik guruhlarda ishlash: keys bilan yakka tartibda ishlash natijalarini muhokama qilish bo'yicha kichik guruhlardagi ishlar; jamoaning muammo yechimi bo'yicha taklif qilingan muqobil variantlarni tahlil qilishi va baholashi, ustuvor g'oyani tanlashi; muammoli vaziyatni hal etish dasturining ishlab chiqilishi.
4. Guruh ishi taqdimoti.
5. Muammoli vaziyat yechimi bo'yicha taklif etilgan variantlarning jamoadagi muhokamasi.
6. O'qituvchi rezyumesi.
7. Tinglovchilarning o'quv yutuqlarini baholash

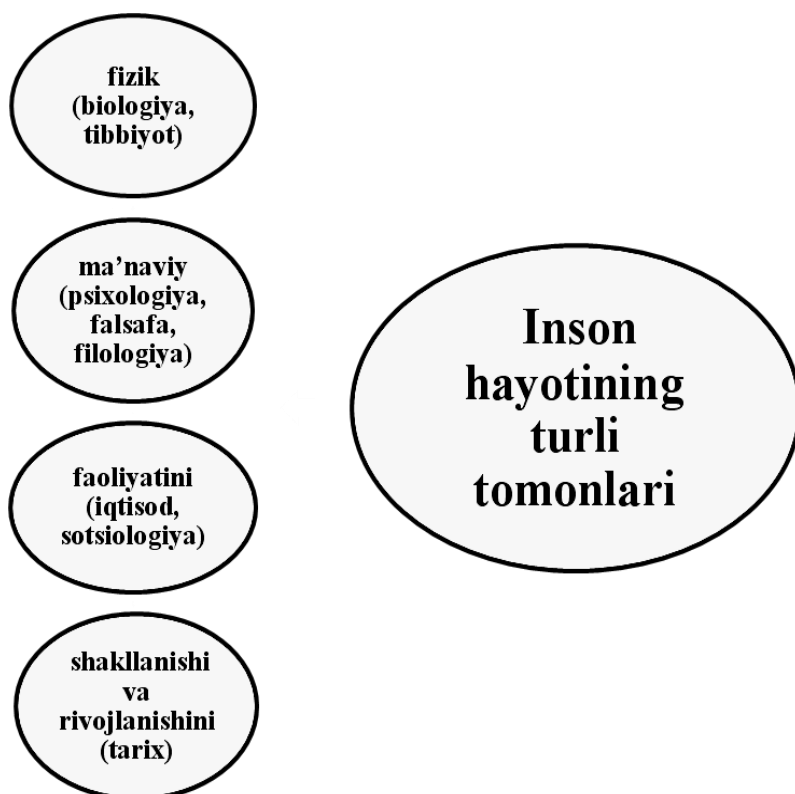
- 1.Til va madaniyat
- 2.Madaniy antropologiya va lingvokulturologiya
- 3.Antroposentrik paradigma
- 4.Lingvokulturologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi
- 5.“Madaniyat” tushunchasi
- 6.Madaniyatshunoslikda madaniyatning o‘rganilishi
- 7.Madaniyat va inson
- 8.Madaniyat va tamaddun
- 9.Lingvokulturologiyaning fan sifatida shakllanishi
- 10.Lingvokulturologiyaning tavsifi
- 11.Lingvokulturologiyaning asosiy yo‘nalishlari
- 12.Lingvokulturologiya maktablari
- 13.Lingvokulturologiyaning tadqiqot obyekti
- 14.Lingvokulturologiyaning predmeti
- 15.Lingvokulturologiyaning maqsadi va vazifalari
- 16.Lingvokulturologiyaning metodlari
- 17.Lingvokulturologiya tushunchalarining talqini
- 18.Lingvomadaniy konsept
- 19.Til va madaniyatning o‘zaro aloqasi
- 20.Olamning lisoniy manzarasi
- 21.“Geshtalt” tushunchasi
- 22.O‘xshatish va uning turlari
- 23.Turli lingvomadaniyatlardagi o‘xshatishlarning qiyosiy tahlili
- 24.O‘xshatishlar tarjimasining o‘ziga xos jihatlari
- 25.Metafora tildagi universal hodisa
- 26.Metaforalar tarjimasi
- 27.Evfemizm va disfemizm
- 28.Ramzlarning vujudga kelishi
- 29.Turli lingvomadaniyat ramzlarining qiyosiy tahlili
- 30.“Stereotip” tushunchasi
- 31.Stereotip turlari
- 32.Stereotip yuzaga kelishining sabablari
- 33.“Lakuna” tushunchasi
- 34.Lakunalarning turlari
- 35.Lakunalarni tarjimada bartaraf etish yo‘llari
- 36.Frazeologik birliklar haqida tushuncha
- 37.Frazeologizmlarning milliy-madaniy semantikasi
- 38.Frazeologizmlarni tarjimada berish usullari
- 39.Inson – turli fanlarning tadqiqot obyekti
- 40.Lisoniy shaxs
- 41.“Erkak – ayol” ziddiyati haqidagi qarashlar
- 42.Turkiy xalqlar madaniyatida “erkak” va “ayol” tushunchalari
- 43.Turkiy xalqlarning mif va dostonlarida ayol obrazi
- 44.Turli madaniyatlarda ayollarning mavqeyi
- 45.Gender – sotsio-madaniy kategoriya

Quyidagi stimuly soʻzlarning qarshisiga ularga xos boʻlgan lingvumadiyatlarni yozing.

№	Stimul-soʻzlar	Peaksiya-soʻzlar (lingvumadaniyatlar)
1	shilling	
2	sake	
3	lira	
4	samovar	
5	beshbarmoq	
6	choʻl	
7	loqum	
8	gamburger	
9	yogʻurt	
10	sumalak	
11	xanbok	
12	spagetti	
13	doner	
14	pivo	
15	shtat	

Quyidagi jadval asosida turli lingvumadaniyatlardagi oʻxshatishlarni qiyoslovchi assotsiativ eksperiment oʻtkazing.

№	Oʻxshatish	Ekvivalent tarjima	Muqobil tarjima
1	kedi gibi		
2	leş kargaları gibi		
3	tosun gibi		

“Qarama-qarshi munosabat” strategiyasini qo‘llab quyidagi jadvalni to‘ldiring.

Tayanch tushunchalar:			
№	Muhim tushunchalar	№	Muhim bo‘lmagan tushunchalar
1	jins		
2	gender		
3	ayollar nutqi		
4	erkaklar nutqi		

Jadvalni davom ettiring.

№	Savol	Millati	Chet ellikning javobi	O‘zbekning javobi
1	Can you write this scientific research in English?	ingliz	It’s very difficult, but I’ll try	No, it’s very difficult
2	Bu kitob sizniki emasmi?	koreys	Ne, ne cheki animnida	Yo‘q, meniki emas
3	Ertaga band emasmisiz?	koreys	Ne, babiji ansimnida	Yo‘q, band emasman

VI. MUSTAQIL TA'LIM MAVZULARI

Mustaqil ishni tashkil etishning shakli va mazmuni

Tinglovchi mustaqil ishni muayyan modulni xususiyatlarini hisobga olgan xolda quyidagi shakllardan foydalanib tayyorlashi tavsiya etiladi:

- o'quv, ilmiy adabiyotlardan va me'yoriy xujjatlardan foydalanish asosida modul mavzularini o'rganish;
- tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruzalar qismini o'zlashtirish;
- maxsus adabiyotlar bo'yicha modul bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- tinglovchining kasbiy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan modul bo'limlari va mavzularni chuqur o'rganish

Mustaqil ta'lim mavzulari:

- 1.O'zbek va sharq tillaridagi turg'un o'xshatishlarning lingvomadaniy tahlili
- 2.Sharq tillaridagi matnlarning lingvokulturologik tahlili
- 3.Turli lingvomadaniyatlarda olam lisoniy manzarasining aks etishi
- 4.O'zbek va boshqa madaniyat vakillarining dunyo tasvirida konseptlarning qiyosiy tahlili
- 5.Turli madaniyatlardagi nutq etiketi – lingvokulturologiyaning muhim tarkibiy qismi
- 6.Lingvokulturologik asosiy tushunchalar lug'atini tuzish
- 7.O'rganilayotgan til frazeologizmlarining lingvomadaniy tahlili
- 8.Insonning til va madaniyatdagi o'rnini tarjimada aks etishi

VII. GLOSSARIY

Termin	O‘zbek tilidagi sharhi	Ingliz tilidagi sharhi
AKKULTURATSIYA	– madaniyatlarning o‘zaro ta’sir jarayoni bo‘lib, u biron bir xalq yoki biron bir xalq vakili tomonidan boshqa xalq madaniyatining to‘liq yoki qisman qabul qilinishini ifodalaydi. Akkulturatziya boshlang‘ich, ko‘nikish, moslashuv, osoyishtalik, uyga ketish arafasidagi moslashuv va so‘nggi bosqichlarga ajraladi.	<p>1. <i>I</i> : cultural modification of an individual, group, or people by adapting to or borrowing traits from another culture; <i>also</i> : a merging of cultures as a result of prolonged contact</p> <p>2. <i>2</i> : the process by which a human being acquires the culture of a particular society from infancy</p>
ANTROPOSENTRIK PARADIGMA	– tadqiqotchilar qiziqishlarining obyektidan subyektga o‘zgarishi, yo‘naltirilishi, ya’ni insonning tilda, tilning esa insonda tahlil qilinishi. Bunda asosiy e’tibor nutqiy faoliyat bajaruvchisi, ya’ni nutq tuzuvchi va uni idrok etuvchi til egasiga qaratiladi. Antroposentrik paradigma nuqtayi nazaridan inson dunyoni o‘zini bilish, o‘zining nazariy va amaliy faoliyati orqali taniydi. Zamonaviy tilshunoslikda til tizimini antroposentrik nuqtayi nazardan o‘rganish, asosan, lingvistik semantika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, pragmalingvistika hamda lingvokulturologiyaga oid	<p>1. <i>I</i> : considering human beings as the most significant entity of the universe</p> <p>2. <i>2</i> : interpreting or regarding the world in terms of human values and experiences</p>

	tadqiqotlarda amalga oshiriladi.	
ARXETIP	– individlar ongida paydo boʻladigan va madaniyatda tarqaladigan turgʻun obraz. Arxetiplarda shaxsiy tajriba oqibatida emas, balki ajdodlardan meros qilib olingan “kollektiv gʻayriixtiyoriylik” ifodalanadi.	a perfect example of something
DISFEMIZM	– soʻzlovchining tinglovchiga yoki biror predmetga nisbatan masxara, istehzoli, iltifotsiz qarashini bildiradi. Disfemizm ifodaga salbiy yondashuvni yuzaga keltirish maqsadi bilan amalga oshiriladi.	the substitution of a disagreeable, offensive, or disparaging expression for an agreeable or inoffensive one; <i>also</i> : an expression so substituted
GESHTALT	– nemischa soʻz boʻlib, u “obraz, tuzilma, yaxlit shakl” maʼnolarini anglatadi. Geshtalt yaxlit obraz hisoblanadi, yaʼni biron bir obyektни butunicha idrok qilinishi geshtalt, deb tushuniladi. Geshtaltlar konseptual bogʻlanishlar boʻlib, ular inson psixikasining botiniga tegishli boʻlgan va tabiiy tilning kategoriyalari doirasidan tashqarida yotgan universal tasavvurlar mohiyatidir.	<i>psychology</i> : something that is made of many parts and yet is somehow more than or different from the combination of its parts; <i>broadly</i> : the general quality or character of something
KONSEPT	– lotin tilidagi <i>conceptus</i> «tushuncha» soʻzining kalkasidir. Rus tilshunosligida <i>konsept</i>	1. <i>1</i> : something conceived in the mind : thought , notion 2. <i>2</i> : an abstract

	<p>tushunchasi XX asrning birinchi choragida faylasuf S. Askoldov tomonidan ilmiy muomalaga kiritiladi. Ushbu termin tilshunoslikda o‘tgan asrning 80-yillariga qadar <i>tushuncha</i> so‘ziga sinonim sifatida ishlatilgan bo‘lsa, bugungi kunga kelib uning izohi <i>tushuncha</i> terminiga nisbatan kengayganini ko‘rish mumkin. Konsept ikki tomonli xususiyatga egadir. Bir tomondan, madaniyat konsept ko‘rinishida insonning mental dunyosiga kirsam, boshqa tomondan, inson konsept yordamida madaniyatga kiradi va ba‘zan unga ta‘sir ko‘rsatadi. Konseptning kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, shuningdek, adabiyotshunoslik fanlaridagi izohi o‘zaro farqlanadi. Konsept lingvomadaniy birlik sifatida u yoki bu xalq madaniyatining o‘ziga xos jihatlarini ifodalaydi.</p>	<p>or generic idea generalized from particular instances See concept defined for English-language learners</p>
<p>LAKUNA</p>	<p>(lot. lacuna “bo‘shliq, chuqurlik, cho‘nqir joy”; frans. lacune “bo‘shliq, bo‘sh joy”)– biron xalqning maishiy, madaniy, ijtimoiy va tarixiy hayoti uchun xarakterli va boshqa xalq uchun begona bo‘lgan, boshqa tilda aniq muqobili bo‘lmagan so‘z va so‘z birikmalari. Lakunalar</p>	<p><i>plural</i> lacunae play \-'kyü-(,)nē, -'kü-,nī\ <i>also</i> lacunas play \-'kü-nəz, -'kyü-\ 1. <i>I</i> : a blank space or a missing part : gap <the evident lacunae in his story — Shirley Hazzard>; <i>also</i> : deficiency 1</p>

	<p>qiyoslanayotgan tillarda o‘xshashi bo‘lmagan so‘zlar bo‘lib, ular, asosan, tillarning qiyosida seziladi.</p>	<p><despite all these lacunae, those reforms were a vast improvement — New Republic> 2. 2 : a small cavity, pit, or discontinuity in an anatomical structure</p>
<p>LINGVOKULTUROLOGIYA</p>	<p>(lot. lingua “til”; cultus “hurmat qilish, ta’zim qilish”; yunon. “ilm, fan”) – madaniyatshunoslik va tilshunoslik kesishgan nuqtada shakllangan til tadqiqining yangi sohasi. Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o‘zaro aloqasini, o‘zaro ta’sirini, tilda o‘z aksini topgan xalq madaniyatining ko‘rinishlarini tadqiq etadi. Lingvokulturologiya tilshunoslikning mustaqil yo‘nalishi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga kelgan. Lingvokulturologiya etnolingvistika, sotsiolingvistika lingvomamlakatshunoslik va etnopsixolingvistika bilan chambarchas aloqadadir. Lingvokulturologiyaning <i>obyekti</i> – madaniyat va tilning o‘zaro aloqasi, o‘zaro ta’sirini bir butunlikda tadqiq qilishdir. Lingvokulturologiyaning <i>predmeti</i> – madaniyatda ramziy, obrazli, metaforik</p>	<p>Cultural Linguistics (capitalized) refers to a related branch of linguistics that explores the relationship between language and cultural conceptualisations (Sharifian, 2011). Cultural Linguistics draws on and expands the theoretical and analytical advancements in cognitive science (including complexity science and distributed cognition) and anthropology. Cultural Linguistics examines how various features of human languages encode cultural conceptualisations, including cultural schemas, cultural categories, and cultural metaphors.^[4] In Cultural Linguistics, language is viewed as deeply entrenched in the group-level, cultural cognition of communities of</p>

	<p>ma'no kasb etgan va natijalari inson ongida umumlashtirilib mif, afsona, folklor va diniy diskurslarda, poetik va prozaik badiiy matnlarda, frazeologizmlarda, metaforalarda va ramzlarda aks etadigan til birliklari sanaladi.</p>	<p>speakers. Thus far, the approach of Cultural Linguistics has been adopted in several areas of applied linguistic research, including intercultural communication, second language learning, and World Englishes</p>
MADANIY MEROS	<p>– madaniyat uchun ahamiyatli bo‘lgan madaniy boyliklarni, informatsiyalarning berilishi.</p>	<p>property that is or may be inherited; an inheritance. For the pluralistic West, universal access to heritage is an individual right. sinonimi: inheritance, birthright, patrimony, legacy, bequest a special or individual possession; an allotted portion. This is your heritage as a baptized Christian, and it is something the Father longs to do for you.</p>
MADANIYAT	<p>– muayyan xalqqa xos bo‘lgan borliqdagi hayot va faoliyat, shuningdek, insonlar orasidagi o‘zaro munosabat (urf-odatlar, rasm-rusumlar, muloqot xususiyatlari) va dunyoni ko‘rish, tushunish va yaratish usullari. “Madaniyat” tushunchasi muayyan tarixiy davr (antik madaniyat), konkret jamiyat, elat va millat (o‘zbek madaniyati), shuningdek, inson faoliyati yoki turmushining o‘ziga</p>	<p>the arts and other manifestations of human intellectual achievement regarded collectively. 20th century popular culture sinonimi: the arts, the humanities, intellectual achievement, literature, music, painting, philosophy, the performing arts the cultivation of bacteria, tissue cells,</p>

	<p>xos sohalari (masalan, mehnat madaniyati, badiiy madaniyat, turmush madaniyati)ni izohlash uchun qo'llaniladi. Tor ma'noda "madaniyat" termini kishilarning faqat ma'naviy hayoti sohasiga nisbatan ishlatiladi. Madaniyat – me'yorlar, qadriyatlar, ideallar, namunalarning yo'l-yo'riqlari va ko'rsatmalari tizimiga asoslangan subyektlar faoliyatining barcha shakllari majmuyi, u boshqa madaniyatlar bilan o'zaro aloqada yashaydigan jamoaning meros qilib olgan xotirasi.</p>	<p>etc., in an artificial medium containing nutrients. the cells proliferate readily in culture</p>
MADANIYATSHUNOSLIK	<p>(kulturologiya) – insonni ijtimoiy va madaniy hayotidagi uning tabiat, jamiyat, tarix, san'at va boshqa sohalarga ko'ra o'zini o'zi anglashini tadqiq etadi.</p>	<p>the study of humankind, in particular.</p>
MENTALITET	<p>(nem. mentalität < lot. mens, mentis – aql, idrok) – jamiyat, millat, jamoa yoki alohida shaxsning tarixiy tarkib topgan tafakkur darajasi, madaniy salohiyati, ularning hayot qonunlarini tahlil etish kuchi, muayyan ijtimoiy sharoitlardagi aqliy qobiliyati, ruhiy quvvati. Mentalitet – xalq mentalligini, uning aqliy va ruhiy quvvatining ichki tuzilishini va differentsiatsiyasini aks ettiradigan kategoriya. Mentalitetlar turli</p>	<p>the characteristic attitude of mind or way of thinking of a person or group.</p>

	<p>masshtablardagi lingvomadaniy jamoalarning psixolingvo-intellektlarini namoyon qiladi. Jamiyat, millat yoki shaxsning mentaliteti ularning o'ziga xos an'analari, rasm-rusmlari, urf-odatlarini, diniy e'tiqod va irimlarini ham qamrab oladi.</p>	
MENTALLIK	<p>– milliy xarakterning intellektual, ma'naviy va iroda xususiyatlarini o'zida birlashtiradigan, ona tili kategoriyalari va shakllaridagi dunyoqarashning ko'rinishi. Mentallikning birligi mazkur madaniyatning konsepti hisoblanadi.</p>	<p>the characteristic attitude of mind or way of thinking of a person or group. the yuppie mentality of the eighties sinonimi: way of thinking, mind set, cast of mind, frame of mind, turn of mind, mind, psychology, mental attitude, outlook, disposition, makeup the capacity for intelligent thought. Logic and illusion become confused and you find it hard to express your highly developed and sensitive mentality . sinonimi: intellect, intellectual capabilities, intelligence, IQ, (powers of) reasoning, rationality</p>
METAFORA	<p>(yun. metaphora - ko'chirish) – hosila ma'no yuzaga kelishi, u biron predmet nomini boshqa predmetga o'xshashligini e'tiborga olib</p>	<p>a figure of speech in which a word or phrase is applied to an object or action to which it is not literally applicable.</p>

	<p>ko‘chirishdir. Metafora – o‘xshatishning qisqargan shakli. Metafora nafaqat qisqargan o‘xshatish, shu bilan birga, qisqargan qarama-qarshilik hamdir. Metafora tildagi universal hodisa bo‘lib, uning universalligi makonda va zamonda, til strukturasi hamda uning vazifalarida namoyon bo‘ladi. Metafora o‘zida fundamental madaniy qadriyatlarni aks ettiradi</p>	
MIFOLOGEMA	<p>– mifning “bosh qahramoni”, uning muhim personaji yoki vaziyati.</p>	<p>a traditional story, especially one concerning the early history of a people or explaining some natural or social phenomenon, and typically involving supernatural beings or events.</p>
NUTQ ETIKETI	<p>– insonlarning rasmiy va norasmiy vaziyatlardagi o‘zaro muloqotida ularning ijtimoiy va psixologik roliga mos ravishda amal qilinadigan ijtimoiy va madaniy o‘ziga xos nutqiy muomala qoidalari. Nutq etiketi – bu “ijtimoiy silliqlangan” hudud, muloqotning milliy-madaniy komponenti.</p>	<p>the customary code of polite behavior in society or among members of a particular profession or group.</p>
PARADIGMA	<p>– o‘z tadqiqot faoliyatiga va obyektiga ega bo‘lgan, mushtarak ilmiy va falsafiy g‘oyalar bilan birlashgan u yoki bu ilmiy yoki falsafiy hamjamiyatlar tomonidan</p>	<p>a typical example or pattern of something; a model. there is a new paradigm for public art in this country sinonimi: model,</p>

	<p>qo‘llaniladigan o‘ziga xos metodlar va usullar yig‘indisi.</p>	<p>pattern, example, exemplar, template, standard, prototype, archetype a set of linguistic items that form mutually exclusive choices in particular syntactic roles. English determiners form a paradigm: we can say “a book” or “his book” but not “a his book.”</p>
<p>RAMZ</p>	<p>– tashqi dunyoning turli madaniyat vakillari ichki dunyosi, ongi, tafakkuri va ruhidagi aksi. Ramz belgi bo‘lib, uning dastlabki ma’nosidan boshqa ma’no uchun shakl sifatida foydalaniladi. Agarda oddiy belgi insonga ma’nolarning predmetlar olamiga kirish imkoniyatini bersa, ramz ma’noviy munosabatlarning predmetlar mavjud bo‘lmagan olamiga kirish imkoniyatini beradi. Ramz insonning anglab bo‘lmaydigan botiniy tomoniga murojaat qiladi. Ramzni o‘z predmeti bilan aloqasini yo‘qotgan ma’no sifatida tasavvur qilish mumkin. Ijtimoiy muloqot tizimida muayyan obyektlar, masalan, predmet, harakat, hodisa, matn, tasvir, hayvon, o‘simlik, rang, raqam va h.k. ramz bo‘lib xizmat qiladi. Ramzlar moddiy</p>	<p>a thing that represents or stands for something else, especially a material object representing something abstract.</p>

	(buyum, predmet), tushunchaviy, soʻzli, tasviriy va ovoqli boʻlishi mumkin.	
SOTSIOLINGVISTIKA	– tilshunoslikning tilni va uning mavjud boʻlgan ijtimoiy sharoitlar bilan bogʻliqligini oʻrganadigan sohasi. Ijtimoiy sharoitlar deganda, amaldagi til rivojlanayotgan tashqi shart-sharoitlar majmuyi: mazkur tildan foydalanayotgan kishilar jamiyati, bu jamiyatning ijtimoiy strukturasi, til egalarining yoshi, ijtimoiy mavqeyi, madaniyat va bilim darajasi, yashash joyi orasidagi farqlari, shuningdek, ularning muloqot vaziyatiga bogʻliq nutqiy muomalasidagi farqlar tushuniladi. Demak, sotsiolingvistika tilning jamiyat hayotidagi roli, uning ijtimoiy tabiati, ijtimoiy funksiyalari, ijtimoiy omillarning tilga boʻlgan taʼsir mexanizmi bilan bogʻliq masalalarni oʻrganadigan tilshunoslik sohasidir. – muayyan guruh yoki jamoaning soddalashgan, sxemalashgan, emotsional boʻyoqdor va favqulodda barqaror boʻlgan obrazi, turli madaniyat vakillarining tili va tafakkurining oʻziga xosligi. Har qanday shaxs muayyan madaniyatlar bilan bogʻlangan stereotiplar olamida	the study of language in relation to social factors, including differences of regional, class, and occupational dialect, gender differences, and bilingualism.

	<p>yashaydi. Stereotiplar ijtimoiy stereotiplar, muloqot stereotiplari, mental stereotiplar, madaniy stereotiplar, etnomadaniy stereotiplar va h.k. ga ajratiladi. Masalan, ijtimoiy stereotiplar shaxsning tafakkuri va muomalasini ko'rsatadi. Etnomadaniy stereotiplar biron bir xalqqa xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni ifodalaydi. Masalan, o'zbeklar mehmondo'stligi, ruslar tavakkalchiligi, qozoqlar qaysarligi, turklar hissiyotlilikgi, xitoyliklar sertakallufigi, yaponlar xushmuomalaligi, italyanlar qiziqqonligi, estonlar sustkashligi, nemislar tartibga aniq rioya qilishi bilan butun xalq haqidagi stereotip tasavvurlarni yuzaga chiqargan.</p>	
<p>STEREOTIP</p>	<p>– muayyan guruh yoki jamoaning soddalashgan, sxemalashgan, emotsional bo'yoqdor va favqulodda barqaror bo'lgan obrazi, turli madaniyat vakillarining tili va tafakkurining o'ziga xosligi. Har qanday shaxs muayyan madaniyatlar bilan bog'langan stereotiplar olamida yashaydi. Stereotiplar ijtimoiy stereotiplar, muloqot stereotiplari, mental stereotiplar,</p>	<p>a widely held but fixed and oversimplified image or idea of a particular type of person or thing.</p>

	<p>madaniy stereotiplar, etnomadaniy stereotiplar va h.k. ga ajratiladi. Masalan, ijtimoiy stereotiplar shaxsning tafakkuri va muomalasini ko'rsatadi. Etnomadaniy stereotiplar biron bir xalqqa xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni ifodalaydi. Masalan, o'zbeklar mehmondo'stligi, ruslar tavakkalchiligi, qozoqlar qaysarligi, turklar hissiyotlilik, xitoyliklar sertakallufigi, yaponlar xushmuomalaligi, italyanlar qiziqqonligi, estonlar sustkashligi, nemislar tartibga aniq rioya qilishi bilan butun xalq haqidagi stereotip tasavvurlarni yuzaga chiqargan.</p>	
SUBMADANIYAT	– ikkinchi darajali, tobe madaniyat tizimi (masalan, yoshlar submadaniyati va h.k.).	a cultural group within a larger culture, often having beliefs or interests at variance with those of the larger culture.
TABU	– madaniy, diniy, irim yoki noxushlik uyg'otishi nuqtayi nazaridan muayyan xatti-harakatlar yoki ayrim so'zlar qo'llanishini taqiqlash. <i>Tabu</i> so'zi tonga tilidagi < <i>tapu</i> < <i>ta</i> – “belgilamoq”, “ajratmoq” va <i>pu</i> – “butunlay” so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, “butunlay ajratilgan”, “alohida belgilangan”, ya'ni “man etmoq,	a social or religious custom prohibiting or forbidding discussion of a particular practice or forbidding association with a particular person, place, or thing.

	<p>taqiqlamoq” ma’nosini anglatadi. Tabular ikkiga: <i>etnografik va lingvistik</i> tabularga ajraladi. Masalan, supurgini, o’qlovni tik qo’ymaslik, birovning orqasidan supurmaslik, axlatdan hatlamaslik, qaychini ochib qo’ymaslik, qalampirni qo’lga bermaslik kabilar irimga asoslangan etnografik tabular hisoblanadi. Lingvistik tabu lug’aviy birlikning yo xalq irimi nuqtayi nazaridan, yo atash noxushlik uyg’otishi nuqtayi nazaridan muomalada qo’llanishining taqiqlanishidir. Masalan, o’zbek tilida <i>chayon</i> so’zi tilga olinmaydi. Chunki uni atash chaqirish ma’nosini beradi, deb tushuniladi.</p>	
<p>TAMADDUN</p>	<p>(“sivilizatsiya” < lot. <i>civilis</i> – fuqaro) termini XVII asrda vujudga kelgan. Har bir madaniyatning o’limi bo’lgan o’z tamadduni mavjud. Tamaddun har qanday ijtimoiy-madaniy dunyo rivojlanishining oxirgi bosqichidir. Madaniyat milliy, tamaddun xalqarodir. Ingliz-amerika an’analarida har qanday alohida ijtimoiy-madaniy dunyo sivilizatsiyadir. Madaniyat yangini yaratadi, tamaddun faqat</p>	<p>the stage of human social development and organization that is considered most advanced.</p>

	ma'lum narsani tarqatadi	
FRAZEOLOGIZM	<p>– turg'un birikmalarning obrazli, ko'chma ma'noga ega turi bo'lib, til egasining dunyoni, hodisalarni o'ziga xos ko'rishini namoyon etadi. Frazelogizmlar har doim xalq dunyoqarashi, jamiyat tuzilishi va o'z davrining mafkurasini bilvosita aks ettiradi. Har bir tilning frazeologizmlarida xalq hayotiga mansub ijtimoiy-tarixiy voqea-hodisalar, axloqiy va ma'naviy-madaniy me'yorlar, diniy tasavvurlar, milliy an'ana va urf-odatlar, madaniy stereotiplar va arxiteplar o'z aksini topgan bo'lib, ular avloddan-avlodga uzatiladi.</p>	<p>In linguistics, phraseology is the study of set or fixed expressions, such as idioms, phrasal verbs, and other types of multi-word lexical units (often collectively referred to as phraseemes), in which the component parts of the expression take on a meaning more specific than or otherwise not predictable from the sum of their meanings when used independently. For example, 'Dutch auction' is composed of the words <i>Dutch</i> 'of or pertaining to the Netherlands' and <i>auction</i> 'a public sale in which goods are sold to the highest bidder', but its meaning is not 'a sale in the Netherlands where goods are sold to the highest bidder'. Instead, the phrase has a conventionalized meaning referring to any auction where, instead of rising, the prices fall.</p>
ETNOLINGVISTIKA	<p>– tilning jamiyat ijtimoiy strukturasi yoki xalqning madaniyati, an'analari, urf-odatlari bilan aloqasini o'rganadigan yo'nalishi. Zamonaviy</p>	<p>Ethnolinguistics is a field of linguistics which studies the relationship between language and culture, and the way different</p>

	<p>etnolingvistikaning markazida tilning leksik tizimidagi faqat muayyan moddiy va madaniy-tarixiy majmualar: madaniyat shakllari, urf-odatlar, udumlar bilan o‘zaro munosabatdagi elementlari bo‘ladi. Mazkur yo‘nalishni ikki alohida tarmoqqa ajratish mumkin: 1) <i>etnik hududlarni tilga ko‘ra rekonstruksiya qilish</i>; 2) <i>xalqning moddiy va ma‘naviy madaniyatini til ma‘lumotlariga ko‘ra rekonstruksiya qilish</i>. Etnik o‘ziga xosliklar, jumladan, turli vaziyatlarda kishilar qanday ishlashadi, qanday dam olishadi, qanday ovqatlanishadi, qanday gaplashishadi va h.k. har joyda namoyon bo‘ladi.</p>	<p>ethnic groups perceive the world. It is the combination between ethnology and linguistics.</p>
<p>ETNOPSIXOLINGVISTIKA</p>	<p>– nutqiy faoliyatda muayyan an‘analar bilan bog‘liq bo‘lgan muomala elementlarining qanday paydo bo‘lishini, turli til egalarining verbal va noverbal muloqotidagi farqlarni o‘rganadi. Nutqiy etiket va “dunyoning rangli manzarasi”ni, turli xalqlardagi ikki tillilik va ko‘p tillilik hodisalarini tadqiq etadi</p>	<p>ethnopsycholinguistics Ethnolinguistics (sometimes called cultural linguistics)^[1] is a field of linguistics which studies the relationship between language and culture, and the way different ethnic groups perceive the world. It is the combination between ethnology and linguistics. The former refers to the way of life of an entire community, i.e., all the characteristics which distinguish one</p>

		<p>community from the other. Those characteristics make the cultural aspects of a community or a society.</p> <p>Ethnolinguists study the way perception and conceptualization influences language, and show how this is linked to different cultures and societies. An example is the way spatial orientation is expressed in various cultures.^{[2][3]} In many societies, words for the <u>cardinal directions</u> <i>east</i> and <i>west</i> are derived from terms for sunrise/sunset. The nomenclature for cardinal directions of <u>Inuit</u> speakers of <u>Greenland</u>, however, is based on geographical landmarks such as the river system and one's position on the coast. Similarly, the <u>Yurok</u> lack the idea of cardinal directions; they orient themselves with respect to their principal geographic feature, the <u>Klamath River</u>.</p>
<p>EVFEMIZM</p>	<p>(yun. euphemismos < eu – yaxshi + phemi – gapiraman) – narsa-hodisaning ancha yumshoq shakldagi ifodasi; qo‘pol beadab</p>	<p>a mild or indirect word or expression substituted for one considered to be too harsh or blunt when referring to something</p>

	<p>soʻz, ibora va tabu oʻrnida qoʻpol boʻtmaydigan soʻz (ibora)ni qoʻllash. Masalan, <i>ikkiqat</i>, <i>boʻgʻoz</i> soʻzlari oʻrnida <i>homilador</i>, <i>ogʻir oyoqli</i> soʻzlarini qoʻllash. Yoki <i>chayon</i> soʻzi tabuga uchragan, qoʻllanishi man qilingan boʻlib, uning maʼnosi <i>eshak</i> soʻzida ifoda topgan</p>	<p>unpleasant or embarrassing.</p>
<p>OʻXSHATISHLAR</p>	<p>– har bir xalqning lingvomadaniy boyligi boʻlib, ular milliy dunyoqarash, dunyodagi predmet, hodisa va harakatlarni milliy tasavvurlarga koʻra taqqoslash, qiyoslashdir. Oʻxshatishlar muayyan xalqning ilk tafakkur tarzini va tasavvurlarini tamsil etadi. Oʻxshatishlarning ikki turi: erkin oʻxshatishlar va turgʻun oʻxshatishlar farqlanadi. Erkin oʻxshatishlar muallifning oʻziga xos original oʻxshatishlaridir. Turgʻun oʻxshatishlarda oʻxshatish etalonida ifodalangan obraz barqarorlashgan boʻladi. Ular tilda tayyor birliklar kabi nutqqa olib kiriladi.</p>	

VIII. ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Judith N. Martin, Thomas K. Nakayama. Intercultural Communication in Contexts. USA, New York: Taylor sifranсis group, 2003.
2. Usmanova Sh. "Tarjimonlik faoliyatining lingvomadaniy aspektlari" fanidan ma'ruzalar kursi. –Toshkent: 2014.
2. Исламджанова Х. Лингвокультурологические аспекты переводческой деятельности. Учебное пособие. –Т.: 2011.
3. Токарев Г. В. Лингвокультурология. Учебное пособие. –Тула: Издательство ТГПУ им. Л. Н. Толстого, 2009.
- Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. –М.: Флинта, "Наука", 2010.
2. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры. –М., 1990.
3. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. –М., 1998.
4. Воробьев В.В. Лингвокультурология. –М.: Изд.-во Российского университета дружбы народов, 2006.
5. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф. Труды по языкознанию. –М., 1982.
6. Маслова В. А. Введение в лингвокультурологию. –М., 1997.
7. Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М.: "Академия", 2001.
8. Махмудов Н. Ўхшатишлар – образли тафаккур махсули // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2011. -№ 3. –Б. 23-27.
9. Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб...// Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2012. -№ 5. –Б. 3-16.
10. Махмудов Н., Худойбергана Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изохли луғати. –Т.: "Маънавият", 2013.
11. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: Мумтоз сўз, 2010.
12. Усманова Ш. Маданиятлараро мулоқотда лақналарнинг ўрни // Лингвист. Илмий мақолалар тўплами. V. – Т.: "Akademnashr", 2013. –Б . 152-156.
13. Хроленко А. Т. Основы лингвокультурологии. Учебное пособие. – М. : "Наука", 2009.
14. Худойбергана Д. Матнинг антропоцентриқ тадқиқи. –Т.: "Фан", 2013.
15. Шаклеин В. М. Лингвокультурология. Традиции и инновации. –М.: 2012.
16. Эшонкулов Ж. Фольклор: образ ва талқин. –Қарши: "Насаф", 1999.
17. Usmanova Sh. O'zbekcha va koreyscha so'zsiz mulqotning milliy-madaniy xususiyatlari // International Journal of Central Asian Studies. Vol.IX. – Seoul, 2004. –Б. 48-60.

Internet resurslari

1. <http://en.wikipedia.org/wiki>
2. <http://tpl1999.narod.ru/WebTPL2000/KlokovTPL2000.htm>.
3. <http://www.lib.vsu.ru/elib/texts/217.pdf>.
4. <http://www.gramota.ru/book/ritorika/index3.htm>.
5. http://www.NbuV.Cov.ua/portal/Sog-Gum/ls_2008-17/dorofeev/pdf.
6. <http://www.ziyo-net.uz>
7. <http://www.kutubxona.uz>